FÜGGELÉK I.

Francesco Petrarca:

Önmagam és sokak tudatlanságáról

A nyelvtudós Donatusnak[1], az Appenninek szülöttének

Íme itt van, barátom, a könyvecske, melyre már régóta vártál, s én régóta ígértem neked. Kicsinyke a benne foglalt téma nagyságához – tudniillik önmagam és sokak tudatlanságához – képest, de hidd el, ha tehetségem üllőjén a tudományok kalapácsával teljesen kidolgozhattam volna, egy teve se bírná el a hátán. Mert lehet-e tágabb tere, szélesebb mezeje más téma kifejtésének, mint az emberi tudatlanságénak, s különösen az enyémnek? Úgy olvasd tehát e könyvet, mint ahogyan engem szoktál hallgatni, amikor téli éjszakákon át a tűz előtt mesélek, és gondolataim szerteszét kószálnak. Könyvnek nevezem, valójában azonban beszélgetés; a könyvhöz elnevezésén kívül semmi köze sincs: sem a súlya, sem az elrendezése, sem pedig a tekintélye. Ugyanis utazás közben sietősen írtam, mégis azért gondoltam, hogy könyvnek nevezem, hogy kicsiny, de tekintélyes nevű ajándékkal érdemeket szerezzek előtted, s bár bíztam benne, hogy bármit is írok, az neked tetszeni fog, mégis ezt agyaltam ki, hogy rászedjelek. A barátok között szokásban van az a fajta csalás, hogy ha egy kis gyümölcsöt vagy csemegét küldünk egymásnak, azt ezüst edénybe rakjuk és patyolat kendőbe csomagoljuk; ettől persze nem lesz értékesebb sem jobb az ajándék, azonban kedvesebb lesz annak, aki kapja, s tiszteletet szerez annak, aki küldi. Ugyanígy én ezt a csekélységet szép csomagolással díszítettem oly módon, hogy könyvnek neveztem, amit inkább levélnek kellett volna. Neked attól nem lesz értéktelenebb, hogy számos törlés és kiegészítés található a szövegben, s a margókat is körben teleírtam; habár ez a szépséghiba a szemed zavarhatja, lelked számára kedvesnek kell lennie, mert ebből értheted meg igazán, mennyire közeli barátomnak tartalak, hiszen úgy írtam neked, hogy minden egyes törlést és kiegészítést baráti érzelmem és szeretetem egy-egy jeleként tekinthess. Továbbá így nem kételkedhetsz abban, hogy

[1] Donato Albanzani, Petrarca barátja. 1328 táján született Pratovecchioban (ezért nevezi Petrarca az Appeninek szülöttének); 1411-ben halt meg Ferrarában.

én írtam ezt a könyvet, hiszen kézírásomat régóta jól ismered, s azért is küldöm így, szinte szándékosan elcsúfítva oly sok sebhellyel ezt a művet, hogy emlékeztesselek arra, amit Neróról írt Suetonius Tranquillus: „Kezembe került több füzete és írótáblája, rajtuk néhány közismert verssora a maga kézírásával, s ezekből könnyen megállapítható, hogy egyik sem másolat vagy tollbamondásra írott sor, hanem olyasmi, amit gondolkodva, alkotás közben jegyez fel az ember; annyi benne ugyanis a törlés, a betoldás és a föléje írás."[2] Ezt mondta ő. Mást most nem írok neked. Ég veled s gondolj rám.

Padova, január 13. éjjel 11 órakor, amikor is szenvedve fekszem az ágyamban.

[2] Suetonius: *A caesarok élete – Nero, LII.* (Kiss Ferencné fordítása.)

A koszorús költő, Franciscus Petrarca önmaga és sokak tudatlanságáról írott könyve

I. **1.** Soha nem pihenhetek már meg? Mindig csatára kel tollam? Soha nem lesz már számomra ünnepnap? Nap mint nap válaszolnom kell barátaim dicséreteire és vetélytársaim szidalmaira? Nem zárják magukba rejtekhelyek az irigységet és az idő múlása sem feledteti azt? S bár szinte teljesen elmenekültem a világ majdnem minden dolgától, amelyekben az emberi nem fáradozik és verejtékezik, ez sem szült nekem nyugalmat?

2. Hajlott és megfáradt korom sem hoz békességet? Micsoda makacs méreg! Az öregség megszabadított ugyan az államügyektől, az irigységtől azonban nem, s az állam elengedett, jóllehet sok kötelezettségem maradt még iránta, az irigység viszont zaklat, bár semmivel sem tartozom neki. Noha – bevallom – éppen most kellett volna visszafogottabban írnom: a szelídebb beszéd mindig is jobban illett volna természetemhez, s most már koromhoz is.

3. Bocsássatok meg, barátaim, és kérlek, te is bocsáss meg, olvasóm, bárki is vagy. Mindenekelőtt te bocsáss meg, kiváló Donatusom, akihez szólok. Szólnom kell, nem mintha ez jobb volna, hanem mivel nehéz volna nem szólnom. Mert bár értelmem hallgatást sugall, jogosnak érzett felháborodásom és mély fájdalmam szólni kényszerít. Mohón vágyom a békét, mégis háborúra kényszerülök. Íme, akaratom ellenére ismét bírói emelvény elé idéznek, s szinte hihetetlen, de nem tudom, vajon minek is nevezzem: irigy barátságnak vagy baráti irigységnek, ami miatt perbe fognak.

4. Mire nem vagy képes, galád irigység, ha még barátaim lelkét is képes vagy feltüzelni? Sokat tapasztaltam már életemben, azonban a gonoszságnak ezt a legsúlyosabb és legocsmányabb fajtáját csak most tárta elém először a sors. Az ellenséggel vívott sikeres ütközetben – ahogyan többen állítják – hasznos a harag, és édes a győzelem; ha

azonban a barátainkkal csatázunk, a győzelem és a vereség egyaránt szánalomra méltó. Nekem azonban nemcsak hogy nem a barátaimmal, de nem is ellenséggel, hanem magával az irigységgel kell háborúznom.

5. Az ellenség nem új, a harcmodor azonban szokatlan; az irigység felfegyverkezve száll csatába, nyilakkal támad, távolról üt sebet. Egyetlen jó tulajdonsága van: vak, így ha felkészülünk rá, könnyedén kitérhetünk előle, és mivel össze-vissza csapkod, gyakran az övéit sebesíti meg. Nekem most ezt a szörnyeteget kell ledöfnöm, de úgy, hogy a barátság ne sérüljön. Nehéz a feladat, mert két, egymással szorosan összefüggő dolog közül kell az egyiket úgy elpusztítanom, hogy a másik sértetlen maradjon. **6.** Gondolom, emlékszel arra, hogy Caesar, amikor Alexandriánál váratlanul fenyegetett helyzetbe került, Ptolemaiosz királyt magával vitte minden veszedelmes helyzetbe, hogy csak együtt pusztulhassanak el. Általános az a vélemény, hogy ez a cselekedete nagymértékben hozzájárult megmeneküléséhez: mert akik őt gyűlölték, a királyt viszont szerették, úgy gondolták, hogy szinte lehetetlen Caesart úgy megölni, hogy közben megmentsék királyukat.[3] **7.** Gondolom, arra is emlékszel, hogy amikor a perzsa királyságot a szolgasorba döntő zsarnokság alól felszabadította a bölcs Hortanis lánglelke és hét társának bátorsága, Gophirus, az összeesküvők egyike egy sötét zugban magához szorította az egyik zsarnokot, miközben társait arra biztatta, hogy inkább mindkettejüket öljék meg egyetlen döféssel, nehogy a zsarnok megmeneküljön annak árán, hogy az ő életét meg akarják kímélni.[4]

8. Most tehát a szent barátság kiáltja nekem, hogy döfjem csak át tollam hegyével akár rajta keresztül is az irigységet, amelyet – bár az méltatlan volt rá – a keblén melengetett. Igen nehéz ekkora sötétségben két, egymással összefonódó dolgot elkülöníteni. Megkísérlem mégis, hiszen miként egykor sikerült úgy elpusztítani az ellenséget, hogy Gophirus sértetlen maradt, ugyanúgy most, miután megcáfolom és kiirtom

---

[3] Lucanus: *Pharsalia X. 460–464.*
[4] Valerius Maximus: *Nevezetes tettek és mondások III. 2. ext. 2.*

az ádáz irigységet, az édes barátság megmaradhat. Ha igazi barátságról van szó, szükségképpen együtt jár vele az igazi erény, hiszen másképp nem is lehet, és inkább elviseli, hogy miközben elpusztul az irigység, ő maga is megsérüljön, mint hogy sértetlen maradjon, de az irigység is megmaradjon és uralkodjon felette.

II. **9.** De végre rátérek már a tárgyra, s amint beszélni kezdek, sőt – ha nem tévedek – még mielőtt elkezdeném, ugyanúgy ismerős lesz számodra a téma, mint számomra, és talán még ismerősebb is, hiszen jobban ügyelünk barátunk jó hírére, mint a sajátunkra, és méltán gerjedünk könnyebben haragra, ha barátunkra szórnak sértő szavakat, mint ránk. Sokan hagyták figyelmen kívül az őket ért gyalázkodást, s mások ezért becsülték őket. Senki sem képes a barátját ért igazságtalanságot nyugodt lélekkel szemlélni vagy hallgatni. Nem jelent egyformán lelki nagyságot, ha nem indít meg sem a bennünket, sem a mást ért sértés.

10. Hogy ne tudnál arról, amiről te magad értesítettél engem? Amit fájlaltál, bár én nem törődtem vele és csak nevettem rajta? Ismerős dolgokról beszélek neked, de nem azért, hogy még jobban megismerd, hanem hogy tudd, milyen érzelmekkel viseltetem az irigység iránt, s te is így érezz; továbbá azért, hogy ne fájjon neked a más sebe, mint a sajátod; végül hogy megismerd, milyen fegyvereket alkalmazok ellene, és mennyire süketté váltam a csaholások iránt, és mennyire érzéketlenné az irigység harapásai iránt a hosszas tapasztalat és a kimerítő tanulmányozás révén. Írásom létrejöttének a története a következő.

11. Járt hozzám rendszeresen négy barátom,[5] akiket nem kell megneveznem neked, hiszen ismered őket, és a barátság megszeghetetlen törvénye is tiltja, hogy barátaink ellen – bár ők barátságtalan cselekedetet követtek el – nevüket megemlítve bármit is

[5] A négy „barát": a velencei Leonardo Dandolo, Tommaso Talenti, Zaccaria Contarini, és a reggio emiliai Guido da Bagnolo.

mondjunk. Kettesével jöttek, aszerint, hogy erkölcsi hasonlóságuk vagy a véletlen összehozta őket. Néha mind a négyen egyszerre érkeztek. Mindig kedvesek voltak, derűs arcúak, és kellemes beszélgetéseket folytattunk. Kétségtelenül jó szándékkal jöttek, de valamilyen résen át lelkükbe, amely jobb vendéget érdemelt volna, beférkőzött az ártó irigység. **12.** Hihetetlen dolog, de igaz, s bárcsak ne lenne igaz! Akit nemcsak hogy jó egészségben, hanem boldogan akarnak látni; akit nemcsak szeretnek, de tisztelnek, felkeresnek és elismernek; s minden erejükkel arra törekszenek, hogy ne csupán udvariasak, hanem szolgálatkészek és bőkezűek legyenek vele – ó emberi természet, amely teli van nyílt és rejtett gyengeséggel –: éppen rá irigykednek!

13. De mire irigykednek? Bevallom, nem tudom, és ha átgondolom, csodálkozom. Bizonyára nem a vagyonomra irigyek, hiszen ebben mindannyian annyival felülmúlnak engem, amennyivel „megelőzi a brit cet nagy testével a delfint", ahogyan a költő mondja.[6] Ráadásul azt szeretnék, hogy valamivel nagyobb vagyonom legyen, mivel tudják, hogy amim van, az csekélyke, s nem is kizárólagosan az enyém, hanem bárkinek rendelkezésére áll, nem gőgös, hanem alázatos, nincs benne fennhéjázás, dölyfösség, és egyáltalán nem kelt irigységet. Nem lehetnek irigyek barátaimra sem, hiszen legtöbbjüket elragadta már a halál, azokat pedig, akik megmaradtak – mint mindenemet –, szívesen megosztom a barátaimmal. Nem irigyelhetik testi szépségemet sem, amely – ha egyáltalán volt valaha is – a mindent legyőző évek során elenyészett, s bár Isten kegyelméből és segítségével koromhoz képest még jó erőben van, már régen nem irigylésre méltó. Ám ha még ma is olyan lenne, mint egykoron volt, vajon elfeledhetném-e vagy elfeledhettem volna valaha is a költő szavait, amit még kora gyermekkoromban szívtam magamba: „a szépség törékeny érték",[7] vagy azt, amit Salamon ír abban a könyvben, amelyben egy kisgyermeket tanít: „a kedvesség csal, a szépség

---

[6] Iuvenalis: *Szatírák X. 12.* (Muraközy Gyula fordítása.)
[7] Ovidius: *A szerelem művészete II. 113.*

mulandó"?[8] **14.** Hogyan irigyelhetnék tehát tőlem azt, amim nincs, és amikor megvolt, akkor is megvetettem, s ha visszakapnám, akkor is megvetném, hiszen most már nagyon jól ismerem, minthogy megtapasztaltam mulandóságát. S végül nem irigyelhetik tőlem a tudományt és az ékesszólást sem, hiszen azt állítják, hogy egyáltalán nem rendelkezem tudással; az ékesszólást pedig – még ha rendelkeznék is vele – ők az újmódi filozófia divatjának hódolva lenézik, és mint művelt férfiakhoz méltatlant, elvetik. **15.** Ezért csupán azt a bölcselkedőt tisztelik, aki nem rendelkezik szónoki képességekkel, aki szinte érthetetlenül dadog, és azt a filozófiát, amelyben csupán gőg és unalom lelhető fel – ahogyan Cicero mondja.[9] Nem jut azonban eszükbe sem Platón, a legkiválóbb szónok, sem – hogy a többiekről ne is beszéljek – a kedves és jóságos Arisztotelész, akit faragatlannak tartanak. Annyira eltávolodtak, sőt elfordultak mesterüktől, hogy akadálynak és gyalázatos dolognak tartják az ékesszólást, pedig Arisztotelész úgy vélte, hogy ez díszéül szolgál a filozófiának, és arra törekedett, hogy összekapcsolja a kettőt. E törekvését állítólag Iszókratész szónoki dicsősége ösztönözte. **16.** Befejezésül pedig nem irigykedhetnek az erényre sem, ami kétségkívül a legfontosabb és minden dolog közül a leginkább irigylésre méltó, ám ők – úgy gondolom – semmire sem becsülik, mert nem gőgös és nem pöffeszkedik.

Bizony ezt szeretném leginkább a magaménak tudni, s ezt egyetértve szívesen nekem juttatják; a jelentéktelen, apró ajándékot megtagadják tőlem, a legfontosabbat viszont bőkezűen nekem adják. Derék férfiúnak, sőt kiválónak mondanak – bárcsak ne lennék Isten ítélőszéke előtt rossz, sőt gyalázatos! Azt mondják, hogy műveletlen és tudatlan vagyok, noha művelt férfiak gyakran ennek az ellentétét állították. Nem kutatom e kijelentések igazságtartalmát. Nem értékelem nagyra azt, amit megtagadnak tőlem, csak az lenne igaz, amit nekem tulajdonítanak.

---

[8] *Példabeszédek könyve 31,30.*
[9] Ld. Cicero: *A szónokrólIII. 198; Brutus XIX. 77., XXIII. 90.*

17. Nagyon szívesen megosztanám ezekkel a testvéreimmel az anyatermészet és a mennyei kegyelem örökségét úgy, hogy ők mindannyian műveltek legyenek, én pedig derék ember. Rájöttem ugyanis, hogy a műveltség szinte semmit sem számít, csak amennyire szükséges Isten mindennapi dicséretében. De jaj! félek, hogy félrevezet engem alázatos fogadalmam, őket pedig vélekedésük. Azt állítják, hogy nyájas vagyok erkölcsös, és megbízható, hű barát; ez utóbbiban – ha nem tévedek – nem tévednek. **18.** Egyébként annak oka, hogy engem barátaik között tartanak számon, nem tehetségük, nem szorgalmuk, nem tudásvágyuk, nem érdeklődésük a műveltség iránt, s nem is az a remény, hogy tőlem az igazságról hallhatnak vagy tanulhatnak. Arra gondolok, amit az ő Ambrusáról mondott Szent Ágoston: „Vonzalom ébredt iránta szívemben. Eleinte azonban nem az igazság tanítóját szerettem meg benne ... hanem csupán a hozzám jóságos embert."[10] Vagy ami Cicero véleménye Epikuroszról, akinek az erkölcseit és szándékait több alkalommal is helyesli, jellemét azonban elítéli, tanait pedig visszautasítja.[11]

19. Mivel a dolgok így állnak, nem világos, hogy mit irigyelnek tőlem, jóllehet világos, hogy valamit irigyelnek, ugyanis rosszul leplezik, és akkora belső késztetés van bennük, hogy nem tesznek féket a nyelvükre. Mi más ez olyan emberek esetében, akik egyébként nyugodtak és egyáltalán nem ostobák, mint a fékezhetetlen szenvedély egyértelmű jele? Mert ha irigyelnek, mint ahogyan teszik, és nincs semmi, amire irigykedhetnek, akkor ez olyan méreg, amely belülről marja őket. **20.** Hiszen egyetlen jelentéktelen dologra irigykednek, bármily aprócska is, a nevemre és hírnevemre, ami még életemben osztályrészemül jutott érdemeimen felül és az általános szokással ellentétben, ami igencsak ritkán történik meg élő emberrel. Arra néznek görbe szemmel, amit gyakran szívesen nélkülöztem volna, és nélkülöznék még ma is; mert úgy

[10] Szent Ágoston: *Vallomások V. 13. 23.* (Városi István fordítása.)
[11] Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról II. 80.*

emlékszem, gyakrabban volt káromra, mint hasznomra, s bár számos barátot is szerzett nekem, ellenséget viszont számtalant. Így az történt velem, mint azokkal szokott, akik csillogó sisakban, de erőtlenül mennek a csatába, s akiknek ragyogó sisakdíszük semmi másra nem szolgál, csak arra, hogy többen támadjanak rájuk. **21.** Ezt a csapást egykor, ifjúkoromban nagyon jól ismertem, ám soha nem gyötört annyira, mint most, ahogyan újra előkerült, ugyanis nem vagyok már elég erős, hogy ifjakhoz illő küzdelembe bocsátkozzam, és ily nagy terhet vegyek a vállamra. Az irigység váratlanul ismét felbukkan, mégpedig azokban, akiktől nem tartottam és nem is érdemeltem meg, és akkor, amikor már vagy erényeimnek kellett volna diadalmaskodniuk felette, vagy az idő múlásával el kellett volna enyésznie.

22. De továbbmegyek. Nagyra tartják magukat, és mindannyian meglehetősen gazdagok – manapság a halandók között ez a nagyság egyetlen ismérve. Úgy érzik – jóllehet ebben sokan éppen önmagukat csapják be –, hogy semmiféle hírnevet nem szereztek maguknak, és ha őszinték akarnak lenni, nincs is rá semmi reményük. Efféle gondok közepette szoronganak, sorvadoznak, és – mekkora a gonoszság ereje! – mint a veszett kutyák, barátaik ellen nyújtják ki nyelvüket, és élesítik fogukat, és azokat sebzik meg, akiket szeretnek. Miféle vakság ez? Miféle őrültség? Vajon nem ugyanígy marcangolta szét Pentheuszt őrjöngve anyja,[12] vagy kicsiny gyermekeit Héraklész?[13] Szeretnek engem és minden dolgomat, a hírnevemet kivéve; szívesen lemondok róla, és nevezzenek akár Therszitésznek[14] vagy Khoirilosznak[15], vagy aminek csak akarnak, ha így elérhetem, hogy megtisztelő szeretetük ne szűnjék meg. **23.** Ám ők annál is hevesebben háborognak, és vak tűz lobog bennük, mert mindannyian foglalkoznak tudományokkal, és elmélyült tanulmányokat folytatnak. Mégis úgy teszik ezt, hogy az első semmit sem

---

[12] Ovidius: *Átváltozások III. 513–714.*
[13] Seneca: *Az őrjöngő Héraklész 987–1023.*
[14] Homérosz: *Íliász II. 216.* – „Legrúrabb volt ő mind közt, aki Trója alá jött."
[15] Horatius: *Episztolák II. 1. 232–238.* – A rossz költő „mintaképe".

tud – előtted ismert dolgokról beszélek –, a második keveset, a harmadik nem túl sokat, a negyedik – elismerem – nem keveset, de ismeretei annyira homályosak és kuszák, és – ahogyan Cicero mondja[16] – annyira felszínesek és bizonytalanok, hogy jobb volna neki, ha semmit sem tudna. Az irodalmi műveltség sokakat őrületbe kerget, csaknem mindenkit gőgössé tesz, hacsak nem – ami ritkaság – jó és jól nevelt lélekbe hullik vetése.

24. Az előbb említett férfiú sokat tud a vadállatokról, a madarakról és a halakról; tudja, hogy hány szőrszál van egy oroszlán fején, hány toll egy ölyv farkában; hogy hány gyűrűvel fonja körül a polip a hajótöröttet; hogy az elefántok hátulról egyesülnek és kétévenként lesznek vemhesek, hogy tanulékony és élénk állatok, értelmük csaknem felér az emberekével, és két-háromszáz évig is elélnek; hogy a főnixmadár illatos tűzben elég, majd újjászületik; hogy a tengeri sün visszafogja a hajó lendületét, de ha kiemelik a habokból, elveszti képességét; hogy a vadász tükrével becsapja a tigrist, az arimaspusok fegyverrel üldözik a griffmadarat, a bálnák hátát tévedésből szigetnek nézik a tengerészek; hogy a medve kicsinye születésekor alaktalan, az öszvér ritkán szül, a vipera egyszer szül, és e szülése is szerencsétlen; hogy a vakond vak, a méh süket; végül hogy az összes állat közül egyedül a krokodil tudja mozgatni a felső állkapcsát. **25.** Mindezek nagyrészt hamis dolgok – mint ahogyan nyilvánvaló az ehhez hasonló, távolról érkezett híresztelésekből –, vagy nem ismerik maguk a szerzők sem, de mivel messzi dolgokról van szó, készségesebben elhiszik és szabadabban tódítják. Ám még ha valós dolgokról lenne is szó, ezek semmivel sem járulnak hozzá a boldog élethez. Mert mi haszna van – kérlek – annak, ha valaki ismeri a vadállatok, a madarak, a halak és a kígyók természetet, azonban az emberi természetet és azt, hogy mire születtünk, hová tartunk, vagy nem ismeri, vagy nem törődik vele?!

[16] Cicero: *Tusculumi beszélgetések II. 12.*

26. Amikor ezeknek az írócskáknak, akik nem a mózesi, nem is a keresztényi, hanem – ahogyan magukról tartják – az arisztotelészi tanításban jártasak, gyakrabban emlegettem ezeket és efféle dolgokat, mint amennyire alkalmasak voltak felfogásukra, s mindezt talán óvatlanul is tettem, hiszen mivel barátok közötti beszélgetésről volt szó, nem is tartottam veszélytől, ők először elámultak, majd megharagudtak. Mivel pedig úgy érezték, hogy szektájuk és atyai törvényeik ellen szóltam, „zsinatot" hívtak össze, hogy tudatlanság bűnében elítéljenek, nem is annyira engemet, akit szeretnek, mint inkább hírnevemet, amit gyűlölnek. Bárcsak hívtak volna másokat is! Talán akadt volna valaki, aki az ítélethozatal során ellentmond nekik. **27.** Ők azonban csak négyen gyűltek össze, hogy az ítéletet teljesen egyhangúlag hozzák meg. Itt távollétemben és minden védelem nélkül számos különböző dolgot mondtak rólam; persze nem azért, mintha különböző lett volna szándékuk, minthogy mindannyian egyetértettek és egységesen akartak nyilatkozni, mégis, a jogtudósok szokása szerint, érveltek önmaguk és véleményük ellen, hogy úgy tűnjék, mintha az ellentétes vélemények rostáján átszűrve és átpréselve árnyaltabban fogalmazzák meg az igazságot.

28. Először azt mondták, hogy a közvélekedés mellettem van, de azt válaszolták, hogy ez kevéssé megbízható; nem hazudtak, hiszen a köznép igencsak ritkán látja meg az igazságot. Ezután azt állították, hogy a nagy és tudós emberek barátsága, amellyel ők – Istennek legyen hála! – egész életemben megtiszteltek, ellentmond véleményüknek. Felemlegették még számos király, különösen Róbert, szicíliai király baráti érzelmét irántam, aki már ifjúkoromban gyakran megtisztelt azzal, hogy elismerte tudásomat és tehetségemet. Azt válaszolták – és ezzel a hazugsággal nemcsak rosszindulatról, hanem bolondságról tettek tanúbizonyságot –, hogy a király csak állítólagosan volt művelt, valójában

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 14.

tudatlan. A többiek pedig, bár tudós emberekről van szó, vagy szeretetük, vagy hanyagságuk miatt az én esetemben nem rendelkeztek véleményalkotásukban megfelelő éleslátással. **29.** Azt is megemlítették még saját véleményükkel szemben, hogy a legutóbbi három római pápa mindegyike, versengve tanúsítva irántam kitüntető barátságot, hivatalt ajánlott nekem – bár eredménytelenül. Továbbá, hogy a jelenleg uralkodó Orbán pápa is dicsérően szokott beszélni rólam, és kedves hangú levelet írt nekem. Ráadásul széles körben ismert és mindenki jól tudja, hogy a jelenlegi római császár – korunkban ugyanis még nem volt rajta kívül törvényes császár – kedves barátai között tart számon, és levélben és üzenetekkel nap mint nap sürgetően kér, hogy keressem fel. **30.** Tudják, hogy mindezek értékes érveket jelentenek számomra. Ám ezt az ellenvetést is megoldják, mondván, hogy a pápák a közvélekedést követve tévedtek a többiekkel együtt, vagy erkölcseim, nem pedig a tudásom ösztönözte őket arra, hogy úgy cselekedjenek; a császárt pedig a krónikairodalom és a történetírás iránti érdeklődése vezette, és azt elismerik, hogy ehhez némiképp értek. Továbbá azt mondták, hogy állításuknak ellentmond ékesszólásom, habár én ezt – Istenemre mondom! – nem fedezem fel magamban. Ők azonban hatásosan érvelő szónoknak tartanak, ám azt mondják, hogy ez a tehetség sok tanulatlan embernek is osztályrészül jutott, habár a rétor vagy szónok feladata az, hogy a meggyőzés érdekében illő módon beszéljen, célja pedig, hogy a beszéddel meggyőzzön. A mesterségbeli tudást a véletlennek

tulajdonítják, és azt a közhelyet idézik, hogy: „nagy ékesszólással, de kevés bölcsességgel rendelkezik"[17]; megfeledkeznek a szónok Cato-féle meghatározásáról, ami ellentmond ennek a gyalázkodásnak.[18] **31.** Végül ellentmond állításuknak írásaim stílusa is, amit nemcsak hogy gyalázni nem merészelnek, de még dicsérni is kénytelenek, és azt mondják róla, hogy választékos és különleges, ám híján van a tudásnak. Nem értem, hogy ez miképpen lehetséges, de úgy vélem, ők sem értik, és azt hiszem, ha visszaidézik majd ezt az állításukat és ismét átgondolják, szégyenkezni fognak léha ízetlenségük miatt. Mert ha az első állítás igaz lenne (amit, ismétlem, nem tartok és nem is gondolok így), akkor a másodiknak kétségkívül hamisnak kellene lennie. Ugyanis hogyan lehetne egy teljesen tudatlan ember stílusa kiváló, ha nekik, akik mindent nagyon jól tudnak, egyáltalán nincs is stílusuk? Így tehát mindent esetlegesnek kell tartanunk, és nem is hagyunk helyet az értelemnek?

32. Mit akarsz még? vagy mit gondolsz? Azt hiszem, a bírák ítéletére vársz. Tehát minden körülményt megvizsgálva, nem tudom, miféle istenséget szemük előtt tartva – hiszen nincs olyan isten, aki szándékosan méltánytalan lenne, és nincs istene az irigységnek és tudatlanságnak, amit az igazságot elfedő kettős felhőnek nevezek – a következő rövid ítéletet hozták: tudatlan vagyok, ám jó ember.

---

[17] Nem pontosan idézi (tudatosan) Petrarca Sallustiust *(Catilina összeesküvése V. 4.)*: „satis eloquentiae, sapientiae parum".
[18] Quintilianus: *Szónoklattan XII. 11.* – „orator vir bonus dicendi peritus".

Ó, bárcsak ezen az egyen kívül más igazságot soha ne mondtak volna és a jövőben se mondanának! Ó, éltető, üdvözítő Jézus, aki minden műveltség és tehetség igaz Istene és adományozója vagy, a dicsőség királya és az erények igazi ura, most lelkemben térdre borulok előtted és könyörögve kérlek, hogy ha mást nem is akarsz juttatni nekem, legalább az lehessen osztályrészem, hogy jó ember legyek; de csak akkor lehetek az, ha téged igazán szeretlek és jámborsággal tisztellek. **33.** Erre születtem, nem pedig arra, hogy művelt legyek; mert ha csupán ez adatik meg, akkor felfuvalkodottá tesz, rombol, s nem épít: csupán csillogó bilincs, fáradságos kötelesség, nyomasztó lelki teher. Tudod, Uram, hiszen minden vágyamat és kívánságomat ismered, hogy – amikor megfelelően alkalmaztam – a műveltséggel sem akartam mást elérni, mint hogy jó emberré váljak. Nem mintha abban bíztam volna, hogy rajtad kívül akár a műveltség, akár valamely ember – jóllehet ezt ígéri Arisztotelész és sokan mások is – képes ezt megtenni, hanem mert úgy véltem, hogy a műveltség révén tiszteletre méltóbb és biztosabb, egyszersmind kellemesebb úton juthatok el oda, ahová tartottam, mégpedig egyedül a te vezetéseddel. Te, aki az emberek veséjébe és szívébe látsz, tudod, hogy igazat szólok. **34.** Sohasem voltam annyira ifjú és dicsőségvágyó – bár nem tagadom, előfordult ilyesmi –, hogy ne akartam volna inkább jó ember lenni, mint tudós. Bevallom, mindkettőre vágytam, minthogy végtelen és kielégíthetetlen az emberi vágyakozás, ám ha reményét beléd veti, tovább már nem emelkedhet. Két dologra vágytam; minthogy azonban az egyiket

elrabolták, vagyis megtagadták tőlem, köszönetet mondok azért, hogy e kettő közül a jobbat meghagyták nekem. Csakhogy ekkor is hazudtak, mivel elrabolták tőlem azt, amit akartak, s azt hagyták meg nekem, amivel valójában nem is rendelkezem. **35.** Azzal vigasztalom magamat e veszteség kapcsán – bár sovány vigasz –, hogy velem szemben az asszonyi irigység módszerét alkalmazták. Ha ugyanis egy nőt megkérdeznek szomszédasszonya szépségéről, akkor azt mondja, hogy derék, jó erkölcsű, dicséri számos tulajdonságát (még ha nincsenek is ilyenek), csak azért, hogy ezt az egyetlen és esetleg valós jellemzőjét, hogy szép, megtagadhassa tőle.

Ám te, Istenem – aki a tudományok ura vagy, akin kívül nincs más Isten, s akit nagyobbra kell és nagyobbra is akarok tartani Arisztotelésznél és minden filozófusnál és költőnél, s mindazoknál, akik azzal dicsekszenek, hogy csupa magasztos dologról beszélnek, végül pedig mindenféle műveltségnél, tudománynál és egyáltalán mindennél –, egyedül te vagy képes arra, hogy a „jó ember" nevet, amit ők hamisan adtak nekem, valóban nekem juttasd, és kérlek, hogy akard is ezt. **36.** Nem is arra vágyom, hogy jónak mondjanak – amit Salamon értékesebbnek tartott a drága kenőcsöknél[19] –, hanem inkább arra, hogy jó legyek, hogy téged szeresselek, szeretetedet kiérdemeljem – mert senki sem viszonozza úgy az őt szeretők érzelmeit, mint te –, hogy rólad elmélkedjek, neked engedelmeskedjek, benned reménykedjek, rólad

[19] *Prédikátor könyve 7,1.*

beszéljek. Tűnjenek el ajkamról a régi dolgok, és ajánljam neked gondolataimat. Mert valóban vereséget szenved az erősek íja és erővel övezik fel magukat a gyengék, és sokkal boldogabb a benned hívő kicsinyek közül mindenki, mint Platón, mint Arisztotelész, mint Varro, mint Cicero. Ők ugyanis egész tudományukkal együtt sem ismertek téged, és ha hozzád közelednek és eléd állnak – aki szikla vagy, amelyen összezúzódnak az ő bíráik[20] –, kiderül tudós tudatlanságuk. **37.** Legyen tehát a tudomány azoké, akik tőlem megtagadták, vagy mivel az övék – ha nem tévedek – nem lehet, legyen bárkié, aki képes elsajátítani. Legyenek csak vádlóim nagy véleménnyel önmagukról, és legyen övék Arisztotelész puszta neve, hiszen ez az öt szótag sok tudatlannak okoz gyönyörűséget; legyen övék ezenfelül a hiú öröm, a minden alapot nélkülöző és ingatag gőg, valamint mindaz a haszon, amire ezek a tudatlanok tévedéseiktől felfuvalkodottá válva ostoba és buta hiszékenységükkel szert tesznek. Legyen azonban enyém az alázatosság, önmagam tudatlanságának és törékenységének ismerete és senki másnak, csak a világnak, önmagamnak és azoknak a megvetése, akik engem kevélyen megvetnek, továbbá a bizonytalanság önmagamban, és reményem benned. Legvégül pedig maradjon meg nekem Isten, és a tanulatlan erény, amit nem irigyelnek tőlem.

38. Ha ezt meghallják, biztosan nevetni fognak és azt mondják, hogy olyan jámboran beszélek, mint egy tudatlan öregasszony. Mert ezek

---

[20] *Zsoltárok könyve 141,6.*

számára, akik a műveltség látszatával pöffeszkednek, nincs értéktelenebb dolog a jámborságnál, pedig az igazi bölcsek és a józan műveltek számára nincs értékesebb, hiszen éppen nekik szól, hogy „a jámborság az bölcsesség".[21] Beszédem alapján vádlóimnak egyre szilárdabban az lesz a véleményük, hogy jó ember vagyok ugyan, de tudatlan.

III. **39.** Mit tegyek most, kedves Donatusom? Téged szólítalak meg, akit irigységük tüskéje mélyebben sértett, mint engem, akibe beleszúrták. Kérdezem, barátom, mit tegyek? Vajon keressek méltányosabb bírákat? Vagy hallgassak, és hallgatásommal megerősítsem ítéletüket? Ez a jobb megoldás. Sőt hogy tudd, mennyire nem küzdök ellenük: még tíz nap sem telt el, s máris belenyugodtam az efféle bírák ítéletébe, és kérlek téged, továbbá azokat, akiket ez a dolog érint, és akik ellenkező véleménnyel vannak rólam, hogy ugyanúgy, ahogyan én, adjátok meg magatokat, és türelemmel vegyétek tudomásul igazságos ítéletüket. Bárcsak az is igaz lenne, amit megadnak nekem! Önként bevallom, sőt egyetértek azzal, hogy igazuk van abban, amit megtagadnak tőlem, bár teljes mértékben alkalmatlannak tartom őket az ítélkezésre. **40.** Lehetséges, hogy arra támaszkodnak ítélkezésükben, amit istenük, Arisztotelész mond: „mindenki helyesen ítéli meg azt, amit ismer, és ennek jó bírája"[22]; úgy tűnik tehát, hogy annál, aki valamiben bővelkedik, nem lehet alaposabban

[21] Szent Ágoston: *Vallomások V. 5. 8.*
[22] Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika 1094b, 27–28.*

megismerni az illető dolgot. Ezt feltételezve tehát a legtudatlanabb emberek ítélkezhetnek a tudatlanság ügyében.

De nem így van; mert a tudatlanságról, a tudásról és bármely más dologról a hozzáértő ember mondhat ítéletet, aki – állítom – ahhoz ért, amiről éppen ítéletet mond. De az nem igaz, hogy miként a zenéről a zenészek, a nyelvtanról a nyelvészek, úgy a tudatlanságról a tudatlanok ítélkezzenek. **41.** Vannak dolgok, amelyekben a bővelkedés a legnagyobb szűkölködés, és amelyeket bárki jobban meg tud ítélni, mint éppen az, aki bővelkedik bennük. A csúnyaságot senki sem érzékeli kevésbé mint az, aki maga is csúnya, mivel annyira hozzászokott már, hogy meg sem látja azt, ami egy szép ember szemét bántja. Az összes többi fogyatékosságra is ez jellemző: senki sem ítél helytelenebbül a tudatlanságról, mint az, aki tudatlan. Ezt nem azért mondom, hogy kivonjam magam az ítélkezés alól, hanem hogy szégyenkezzen – ha létezik még szégyen –, aki felkészületlenül ítélkezik. Mert ez ügyben én nem csupán a baráti irigységből, hanem még az ellenséges gyűlöletből származó ítéletet is elfogadom, hiszen aki tudatlannak kiált ki engem, lényegében egyetért velem. Hiszen amikor én magam átgondolom, hogy mennyi mindenről nem tudok, aminek ismeretére áhítozik lelkem, csendben szomorkodva rádöbbenek tudatlanságomra. **42.** Ám eközben, ahogyan közeledik az evilági száműzetésem vége, ami véget vet annak a tökéletlenségnek, hogy most csupán töredékes a tudásom,[23] azzal vigasztalom magam,

[23] *Szent Pál levele a korintusiakhoz I 13,9.*

hogy ez a természetnél fogva mindenki számára közös. Úgy gondolom, hogy minden derék és mértékletes tehetségű ember rádöbben erre önmagával kapcsolatban, és megvigasztalódik, még azok is, akiknek hatalmas tudás jut osztályrészül – tudás alatt emberi tudást értek –, ami önmagában mindig csekélyke, s csak befogadóihoz képest és másokkal összehasonlítva tűnik hatalmasnak.

De kérlek, milyen kicsinyke, bármily nagynak is látszik, az az ismeret, ami megadatik egyetlen embernek? Sőt az ember, bárkiről is legyen szó, mennyire nem tud semmit, ha ismereteit még csak nem is Isten tudásával, hanem saját maga tudatlanságával vetjük össze? **43.** Megítélésem szerint ez az önismeret és önmaguk tökéletlenségének felismerése, továbbá – amint mondtam – önmaguk vigasztalása leginkább azokban van meg, akik többet tudnak, és többet megértenek, mint mások. Boldogok tévedésükben bíráim, akiknek nincs szükségük effajta vigaszra! Boldogok – mondom – de nem tudásuk, hanem tévedésük és pöffeszkedő tudatlanságuk miatt azok, akik azt hiszik, hogy birtokukban van az angyali tudomány, jóllehet még az emberi tudáshoz is kétségkívül igen sok hiányzik mindannyiukból, sokukból pedig minden.

44. De visszatérek a magam dolgához. Jaj, barátom, mennyire sok csapással jár a hosszú élet! Kinek jutott osztályrészül valaha is olyan tartós siker, hogy élete során ne változott volna meg, és ne öregedett volna? Öregszenek az emberek, öregszik az emberek szerencséje, öregszik a hírnevük, öregszik végül is minden emberi dolog; és amit

egykor nem hittem el, még az emberi lélek is – bár halhatatlan – megöregszik. Igaz hát a cordobai filozófus mondása: „A túlságosan hosszú élet tönkreteszi a nagy lelkeket."[24] Nem arról van szó, hogy a lélek, miután megöregedett, meg is halna, hiszen a testből való távozása és felszabadulása, amit látunk, és a köznép halálnak nevez, az a test halála, nem a léleké. Íme, megöregedett és megtört a lelkem. Most megöregedve megtapasztalom, amit tapasztalatlan ifjúként mondtam pásztoréneket dalolva: „Mit használ az embernek, ha sokáig él?"[25] **45.** Vajon milyen lelkülettel viseltem volna el mindezt néhány évvel ezelőtt? Mekkora erőfeszítéssel álltam volna ellen? Hidd el nekem, hatalmas küzdelem lett volna tudatlanság és tudatlanság között. Most egy öregember megtámadása annál rútabb, minél kevésbé kockázatos? Felemelem a kezem, és tudatlanságom visszavonul az övék elől.

Bizony, mintha előre éreztem volna, hogy mi vár rám, mindig együttérzéssel olvastam Laberius történetét; ő, miután egész életét tisztességesen katonáskodással töltötte, végül, tizenhat év szolgálat után Iulius Caesar hízelgésére és könyörgésére – ami az uralkodók szájából felfegyverkezve jönnek elő – színpadra lépett, és római lovagból mimus-színész lett. **46.** Ezt a méltánytalanságot nem viselte el csendben, hanem többek között e szavakkal panaszkodott: „Tehát leéltem hatvan évet becsületben, római lovagként távoztam el otthonomból, és mimus-színészként térek haza: éppen egy nappal éltem többet, mint kellett

[24] Seneca: *Erkölcsi levelek CVIII. 27.*
[25] *Bucolicum carmen IX. 38–39.*

volna."[26] Én pedig – ugyanis előtted dicsekedhetek – soha sem voltam ugyan valóban művelt, de néhanapján elhittem magamról, gyermekként távoztam el otthonomból, még nem teljesen megöregedve tértem vissza, és szinte egész életemet tanulmányokkal töltöttem. Ritkán esett meg – hacsak nem voltam beteg –, hogy akár egyetlen napot is tétlenséggel vesztegettem volna el: vagy olvastam, vagy írtam, vagy gondolkodtam az irodalomról, vagy felolvasásokat hallgattam, vagy kérdezgettem azokat, akik hallgattak. **47.** Nem csupán tudós férfiakat, hanem tudós városokat is felkerestem, hogy műveltebben és jobb emberként térjek vissza: először Montpellier-t, mert gyermekkoromban ez volt a legközelebb, majd Bolognát, utána Toulouse-t és Párizst, ezt követően Padovát és Nápolyt. Akkoriban itt uralkodott – tudom, most sokakat zavar, amit mondok – korunk királyainak és filozófusainak legkiválóbbja, Róbert, akinek dicsősége a tudományban sem kisebb, mint az uralkodásban. Bíráim őt tudatlannak nevezik, ám megítélésem szerint számomra szinte dicsőséget jelent, hogy egy ily nagy királlyal együtt illetnek gyalázattal, sőt mindkettőnket még nagyhírű elődeinkkel együttesen is gyalázhatnának – de erről majd írásom végén szólok. Egyébként erről a királyról az egész földkerekség és maga az igazság is éppen ellenkezőleg vélekedik. **48.** Én pedig ifjúként ezt az idős embert nem mint királyt tiszteltem – hiszen királyok szerteszét mindenütt vannak –, hanem mint egyedülállóan csodálatos tehetséget és mint a műveltség tiszteletre méltó szentélyét. Én,

[26] Macrobius: *Saturnalia II. 7. 2–5.*

akinek helyzete és életkora is olyannyira különbözött az övétől, legkedvesebb barátja voltam – ezt még most is sokan tudják, különösen abban a városban –, s nem saját vagy családom érdemei miatt, nem is katonai vagy udvari elismertségem miatt, amivel sohasem rendelkeztem, hanem – ahogyan mondta – tehetségem és műveltségem miatt. Vagy ő ítélt meg helytelenül, vagy én őriztem meg rosszul emlékezetemben mindazt, amit folytonos tanulásommal és fáradozásommal megtanultam. **49.** Ezután életem legnagyobb és tanulmányaim szempontjából legjobb éveit a Rhône folyó bal partján töltöttem, abban a pápai udvarban, amit nem is tudom, miért neveznek rómainak. (Itt tartózkodott a pápai udvar több mint ötven évig, és nemrég, éppen ebben az évben távozott el onnan – remélhetőleg úgy, hogy nem tér vissza – a kedves városba, Szent Péter székhelyére – bárcsak most már maradna is ott – V. Orbán pápa ösztönzésére és szent elhatározásából, aki szent lesz, ha kitart elhatározása mellett.) Közben sok időt töltöttem e hely közelében, az Alpokbeli Heliconomon, ahol a Sorgia, a források királya ered. E helyek egyikén az egész földkerekség legműveltebb embereinek társasága állandóan jelen volt, a másik helyen pedig várt rám az egyedüllét, a csend és nyugalom, ami kedvez az elmélkedésnek. **50.** Az egyik helyen tanulmányaimat folytattam, egyszer iskolákat és tanárokat látogattam, máskor barátaimnak olvastam fel amit tanultam vagy írtam, a másik helyen sétáltam, elmélkedtem, bűnös ember lévén pedig gyakran imádkoztam, és gondolkodtam másról, mint a szabad művészetekről – így

minden időmet a tudományok művelésével töltöttem. Eközben engem számos tudós és tiszteletre méltó idős ember ismert és kedvelt meg. Ha mindegyiküket meg kívánnám említeni, kedves volna ugyan az emlékezés, ám hosszú felsorolásra lenne szükség. **51.** Mindannyian vagy csak azért, vagy leginkább azért kedveltek, mert abban a tudós városban ifjúkoromban híres voltam műveltségemről, amitől most, öregkoromban ebben a tengeri kereskedővárosban megfoszt a négy ifjú ítélete. Az történt velem, ami Laberiusszal. Hatvan év után megrendült helyzetem, és még csak mimus-színész sem lettem, mint ő – ami mégiscsak művészet, habár nem magasrendű, de tehetséges művészt igényel, és méltó helye van a mesterségek sorában –, hanem csupán egy tudatlan ember, ami a legutolsó dolog.

52. Így mennek a dolgok: oda vezettek tanulmányaim, fáradozásom, virrasztásaim, hogy én, aki ifjúkoromban hozzászoktam, hogy szinte mindenki műveltnek tart, most, idős koromban megalapozottabb ítélet szerint tudatlannak bizonyulok. Talán fájdalmas ez, de el kell viselnem; talán nem is fájdalmas, de el kell viselnem, mint minden mást, ami meg szokott történni az emberekkel: veszteség, szegénység, szenvedés, fájdalom, unalom, halál, száműzetés, gyalázat. Ha ez hamis, akkor nem kell törődni vele, hiszen ez esetben többen is cáfolják, és idővel elenyészik; ha azonban igaz, nem szabad ellene hadakozni, mint a többi olyan dolog ellen sem, amit az emberek vétkeinek megbüntetésére találtak ki. Bizony nevetek, ha szavakkal megfosztanak a

kitüntető tudós megnevezéstől, ha ezt egyébként kiérdemeltem. **53.** Ha azonban nem érdemeltem ki, nemcsak hogy elviselem, de még örülök is, mert nem azt érzem, hogy megfosztottak értékeimtől, hanem hogy megszabadultam az érdemtelenül bitorolt hírnév megtartásának fáradságától. Jobbat tesznek a tolvajjal, ha elveszik tőle bűnös úton szerzett zsákmányát, mint ha hagyják, hogy használja a rablott holmit. Ha valakitől törvénytelen úton szerzett dolgot vesz el valaki, lehet ugyan maga is törvényszegő, azonban maga az elkobzás nem törvénytelen. Ami engem illet, ahogyan már mondtam, nemcsak az igazságos, hanem az igazságtalan ítéletet is elfogadom, és elfogadok bárkit bírának, még akkor is, ha valójában tolvaj.

Nehéz és fáradságos dolog a hírnév, különösen a tudományban. Mindenki éberen figyeli és fegyverkezik ellene; akik pedig még csak nem is remélhetik, hogy megszerzik maguknak, megpróbálják elrabolni; mindig kézben kell tartani a tollat, állandóan feszült figyelemmel és fülünket hegyezve kell állni a csatasorban. **54.** Aki bármilyen szándékkal is, de megszabadít engem ettől a gondtól és kitüntetéstől, annak mint jótevőmnek köszönetet mondok, és akár kiérdemeltem, akár nem, szívesen lemondok a művelt ember fáradsággal és nyugtalansággal együtt járó címéről, mivel mohón vágyódom a nyugalomra és pihenésre. Emlékszem ugyanis Seneca kijelentésére: ez a dicsőség nagy időveszteséggel jár együtt, és rosszul cseng mások fülében. Ó, művelt

ember! Elégedjünk meg ezzel a parasztosabb elnevezéssel: ó, jó ember![27]

55. Megfogadom a tanácsodat, kiváló erkölcstanító; megelégszem ezzel a parasztosabb elnevezéssel –ahogyan te mondod –, ahogyan pedig én gondolom: jobb és szentebb elnevezéssel, ami még nemesebb is amiatt, mert bíráim ezt hagyták meg nekem. Attól félek azonban – mint mondtam –, hogy ez az elnevezés hamis. Mégis törekszem arra, hogy igaz legyen, és ettől kezdve kitartok, és nem hagyok fel vele egészen az utolsó leheletemig, a legutolsó halálhörgésig. Ahhoz pedig, hogy jó legyek – amint másutt mondtad – akaraterő szükséges; ha sikerül, rendben lesz, ha csak elkezdi az ember, a jó akarása már részben a jó elérését is jelenti. Remélem, hogy legalább ebből a szempontból igaz az elnevezésem.

IV. **56.** Visszatérek bíráimhoz, akikről már sokat beszéltem, de hogy semmi se maradjon rejtve előtted, most még valamit el kell mondanom. Nem szeretném ugyanis, hogy miként műveletlennek, úgy eszeveszettnek és bolondnak is mondjanak. A műveltség az embernek külsődleges ékessége, az értelem azonban velünk született, és magának az embernek a része. Nem szégyellem a műveltség hiányát, az értelemét azonban szégyellném. Hiszen éppen ennek segítségével kerültem el csapdáikat. Nehezen tudtak volna mesterkedéseikkel rászedni, azonban úgy gondolom, én magam rejtettem el csapdáikat nyíltszívűségem és hű barátságom leplével. Könnyű rászedni azt, aki megbízik valakiben. **57.**

[27] Seneca: *Erkölcsi levelek LXXXVIII. 38*

Elmondtam már, de megismétlem: mint sokan mások, ennek a gyönyörű és hatalmas városnak a polgárai is eljöttek meglátogatni engem, leggyakrabban kettesével, de néha mindannyian egyszerre. Örültem, és úgy fogadtam őket, mintha Isten angyalai lennének. Megfeledkeztem minden tennivalómról, csak rájuk figyeltem, akik betöltötték lelkemet, és csodás módon derűssé tettek. Ilyenkor – ahogyan barátok között szokás – rögtön beszélgetni kezdtünk sokféle különböző dologról. Nem törődtem azzal, hogy miként mondok el ezt vagy azt, csak arra figyeltem, hogy derűs legyen arckifejezésem és még derűsebb a lelkem, hiszen kedves vendégeim érkeztek. Néha az öröm késztetett hallgatásra, néha bizonyos félelem, nehogy közbeszólásommal beléjük fojtsam a szót, hiszen annyira vágytak beszélni, és hol egy szót sem szóltam, hol pedig általánosságokról beszéltem. **58.** Megtanultam ugyanis, hogy barátok között nem szabad semmit színlelni, elleplezni, félremagyarázni, és úgy kell velük beszélni, mintha önmagunkhoz szólnánk; ennél – ahogyan Cicero mondja – semmi sem kellemesebb.[28] Miért lenne szükség arra, hogy barátaink előtt bemutassuk ékesszólásunkat vagy tudásunkat, hiszen ők ismerik szándékainkat, érzelmeinket és jellemünket? Esetleg akkor, ha azért kérnek erre, mert tanulni akarnak, nem pedig azért, mert próbára kívánnak tenni. Ekkor sincs szükség nagyzolásra vagy szóvirágokra, hanem – mint minden egyéb dologban, a tudományban is – ismereteink jó szándékú megosztására, ami mentes a kivételezéstől és az

[28] Nem szó szerinti idézet (Cicero: *A barátságról 22*).

irigységtől. **59.** Gyakran csodáltam azért is Augustus Caesart, a hatalmas uralkodót, mert sok-sok igen nagy jelentőségű gondja közepette még olyan jelentéktelen dolognak is figyelmet szentelt, hogy ne csak a nép vagy a szenátus vagy a katonák előtt, hanem még feleségével is barátaival is megfontoltan és gyakran írott formában beszéljen. Talán azért viselkedett így, nehogy véletlenül valami fölösleges vagy ügyetlen kijelentés hagyja el a száját, s ez alapján isteni beszédében hibát találhassanak vagy kigúnyolhassák. Ezt ő, aki a hatalom csúcsáról írott formában mintegy kinyilatkoztatásképpen szólt alattvalóihoz, megengedhette magának. Én azonban, ha barátok között vagyok, beszédemben csapongok, és nem teljesen átgondoltan mondok véleményt. **60.** Ég veled, ékesszólás, ha minden szóra oda kell figyelni; legyek inkább kevésbé jó szónok, mint hogy állandóan nyugtalankodjak és szomorkodjak.

Minthogy mindig így viselkedtem kedves jó barátaim társaságában, különösen azokkal, akik ismerik képességeimet, nemrég így tettem az említett nagyon jó barátaim között is, és hű baráti érzelmeim miatt óvatlanul ellenséges gyalázkodásba kerültem. Nem fogalmaztam szabatosan, gondosan: ami éppen eszembe jutott, és ami éppen a nyelvemen volt, rögtön azt mondtam ki. **61.** Ők körém gyűlve előzetes megbeszélésük szerint mindent mérlegre tettek, és bármit is mondtam, ők úgy fogadták, mintha azt soha nem tudnám jobban elmondani, és nem is lehetne illőbben megfogalmazni. Miután egyszer, majd többször egymás

után így viselkedtek, könnyen meggyőződésükké vált, hogy igaz az ítéletük. Hiszen mi sem egyszerűbb, mint meggyőzni valakit arról, amit ő is akar, és már el is hitt. Annál is inkább meggyőződésükké vált ez, mivel mit sem sejtve beszéltem, és legkevésbé sem gyanakodtam, ezért, azt hiszem, nevettek gyanútlanságomon. Így engem, aki egyedül voltam és vigyázatlan, a többiek tőrbe ejtettek, és tudatlanul a tudatlanok nyájába keveredtem.

62. Az volt a szokásuk, hogy valamilyen arisztotelészi problémát, vagy valamilyen állatokkal kapcsolatos témát hoztak elő. Én pedig vagy hallgattam, vagy tréfálkoztam, vagy másról kezdtem beszélni, közben pedig magamban mosolyogva azon gondolkodtam, hogy vajon mi módon tudhatott volna Arisztotelész olyasmit, aminek nincs értelmes magyarázata és lehetetlen bizonyítani. Ők csodálkoztak, ám hallgattak és csak titkokban haragudtak; úgy tekintettek rám, mintha szentségtörő lennék, mivel valaminek a bizonyításához mást is igényeltem, mint ennek a férfiúnak a tekintélyét. Pedig így filozófusokból és a bölcsesség tudós kedvelőiből arisztoteliánusokká vagy inkább püthagoreusokká válnánk, felidézve azt a nevetséges módszert, miszerint nem szabad mást kérdezni, csak azt, hogy vajon ő mondta-e. Ez a bizonyos ő Püthagorász volt – amint Cicero mondja.[29]

63. Én azonban úgy gondolom, hogy Arisztotelész nagy ember volt és sok mindent tudott, de ember volt, és éppen ezért több, sőt számos

[29] Cicero: *Az istenek természete I. 10.*

dolgot nem tudhatott. Többet is mondanék, ha megengednék azok, akik nem annyira az igazságnak, mint inkább az adott irányzatnak a barátai. Herkulesre mondom, azt hiszem, és ebben nem kételkedem, hogy Arisztotelész nemcsak kis dolgokban tévedett – amelyekben a tévedés is jelentéktelen és veszélytelen –, hanem a legjelentősebb és az üdvözülés szempontjából leglényegesebb dolgokban is – ahogyan mondani szokták – teljesen elvétette az utat. Habár *Etikája* kezdetén és végén értekezik a boldogságról, merem azt állítani – kiabáljanak csak, ahogyan akarnak bíráim –, hogy az igazi boldogságról fogalma sem volt, s ennek megismerésében ha nem is alaposabb, de boldogabb egy jámbor öregasszony vagy halász, vagy hívő pásztor vagy földműves. **64.** Annál inkább csodálkozom, hogy kortársaink közül néhányan Arisztotelész értekezését annyira csodálják, hogy szinte istentelenségnek tartják – és ezt írásban is tanúsítják –, hogy őutána bárki is beszéljen a boldogságról. Nekem mégis az a véleményem – vakmerően szólok, de ha nem tévedek, igazat beszélek –, hogy miként a bagoly a napot, úgy látta ő is a boldogságot, azaz fényét és sugarait, de nem magát a boldogságot. Mert aki az igazságot nem a saját helyén és nem szilárd alapon építi fel, úgy tesz, mint aki ellenséges és földrengéses területen építkezik, továbbá azokat a dolgokat nem érti meg, vagy ha megérti, nem veszi figyelembe, amik nélkül nem létezhetik boldogság, tudniillik a hitet és a halhatatlanságot. Már szégyellem, hogy azt mondtam, Arisztotelész nem értette vagy nem vette figyelembe ezeket; csak az egyiket kellett volna

mondanom. **65.** Ezeket ő nem értette és nem ismerte, ám nem is ismerhette és nem is remélhette; mert akkoriban még nem világította be az igazi fény a földet, amely megvilágosít minden embert, aki erre a világra születik.[30] Ő és a többiek kitaláltak maguknak valamit, amire vágytak, amire természeténél fogva mindenki vágyik, ellentétre pedig senki sem: a boldogságról van szó. Vágyukat szavaikkal felékesítették, megénekelték mint távol lévő szerelmesüket, ám nem látták, és alaptalanul örültek, mintha boldog álom szállt volna rájuk. A valóságban azonban nyomorultak voltak, és a közeli halál mennydörgése ráébresztette őket szerencsétlenségükre, és kinyitva szemüket meglátták, miféle boldogság is az, amiről álmodozva képzelődtek.

66. Ha pedig valaki azt gondolná, hogy mindezt én mondtam, és ezért a kijelentések túlságosan átgondolatlanok, olvassa el Szent Ágoston: *A Szentháromságról* című művének tizenharmadik könyvét, ahol azt találja, hogy a szerző alaposan és hevesen vitatkozik az említett filozófussal és a többiekkel, akik – az ő szavait idézem – úgy találtak ki maguknak boldog életet, ahogyan csak jónak látták.[31] Bevallom, gyakran mondtam el ezt, és el is fogom mondani, amíg csak beszélni tudok, mivel biztos vagyok benne, hogy igazat mondtam és fogok mondani. Ha úgy gondolják, hogy ez szentségtörés, és vallásgyalázással vádolnak, vádolják meg velem együtt Jeromost is, aki nem azzal törődött, amit Arisztotelész mond, hanem azzal, amit Krisztus. **67.** Én pedig nem habozom

---

[30] *János evangélima 1,9.*
[31] Szent Ágoston: *A Szentháromságról XIII. 4–8.*

szentségtörőknek és istenteleneknek nevezni vádlóimat, ha másként gondolják, és előbb vegye el Isten életemet és mindazt, amit értékesnek tartok, mint hogy ezt a jámbor, igaz, üdvöt hozó véleményemet megváltoztassam, vagy Arisztotelész iránti szeretetem miatt megtagadjam Krisztust. Legyenek csak ők filozófusok, legyenek arisztoteliánusok – jóllehet kétségkívül egyik sem igaz rájuk –, legyenek mindkettő egyszerre; nem irigylem tőlük ezeket az elnevezéseket, s bár nem illeti meg őket egyik sem, mégis mindkettővel dicsekszenek; csak ne irigyeljék tőlem a keresztény és katolikus alázatos és igaz elnevezését. De miért kérem azt, amit ők önként megadnak, és tudom, hogy meg is fognak adni? Nem hogy nem irigylik tőlem, de még le is nézik, mint egyszerű és közönséges dolgot, ami az ő tehetségükhöz méltatlan és alacsonyrendű. **68.** A természet titkait és Isten számukra elérhetetlen misztériumait, amit mi alázatos hittel elfogadunk, ők gőgös fennhéjázással szeretnék megérteni; ám képtelenek megérinteni, még csak a közelébe sem kerülnek, mégis esztelenül úgy gondolják, hogy elérhetik és kezükkel megérinthetik az eget; ennélfogva úgy viselkednek, mintha elérték volna, és boldogok ettől vélekedésüktől, és örülnek tévelygésüknek. Nem józanítja ki őrültségükből őket sem elképzelésük lehetetlen volta, amit az apostol mond el a *Rómaiakhoz* írott levelében: „Mert ki ismerte az Úr gondolatát? Vagy ki volt az ő tanácsadója?"[32] Vagy Sírák fiának isteni tanácsa: „Ami nálad magasabb, azt ne keresd, ami erődet meghaladja, azt ne firtasd! Azzal

[32] *Pál apostol levele a rómaiakhoz 13,34.*

törődj mindig, amit Isten neked meghagyott, és ne légy kíváncsi többi művére! Mert nincs arra szükséged, hogy szemléld azt, ami el van rejtve."[33] **69.** Ezt nem mondom nekik, mivel mindent megvetnek, ami Istentől ered, sőt, hogy kimondjam az igazságot: mindent, amit a kereszténység állít. De legalább Démokritosz szellemes mondását vennék figyelembe: „Senki sem figyel arra, ami lába előtt van; az ég térségeit fürkészik."[34] Vagy azt, ahogyan Cicero tréfálkozik azokon, akik hebehurgyán vitatkoznak és semmiben sem kételkednek, „mintha az istenek tanácskozásáról szálltak volna alá", és saját szemükkel látták és fülükkel hallották volna, ami ott történik.[35] Vagy a sokkal régebbi és keményebb megfogalmazást, amit Homérosznál lehet olvasni: Jupiter nem egy halandó embert és nem is az istenek társaságából valamelyiküket, hanem Júnót, saját feleségét és nővérét, az istenek királynőjét rémisztette meg súlyos fenyegetéssel, nehogy legbelsőbb titkait kutatni merészelje, vagy vegye a bátorságot, hogy megtudakolja.

70. De hogy visszatérjek Arisztotelészre: az ő ragyogása annyira elvakította sokak csipás és gyenge szemét, hogy a tévelygés gödrébe zuhantak. Tudom, hogy ő az irányítás egységét hangoztatta, amit már korábban kifejtett Homérosz, aki ezt mondta (prózai fordításban): „Nem jó, ha sokan uralkodnak: egyetlen úr legyen, egyetlen vezér".[36] Arisztotelész

---

[33] *Sirák fia könyve 3,22–23.*
[34] Cicero: *A jóslásról II. 30.*
[35] Cicero: *Az istenek természete I. 18.*
[36] Homérosz: *Íliász II. 204–205.*

pedig: „Nem jó a vezetők sokasága: egyetlen vezető legyen."[37] Ám Homérosz emberi, Arisztotelész isteni, az előbbi a görögök feletti, az utóbbi a mindenek feletti uralomról beszélt, s egyikük Agamemnónt, másikuk Istent nevezte uralkodónak, minthogy annyira megvilágította lelkét az igazság ragyogása. **71.** Nem tudta azonban, hogy ki is ez a vezér, milyen és mekkora, és ő, aki a legkisebb dolgokról is nagyon alaposan értekezett, azt hiszem, ezt az egy, ugyanakkor legjelentősebb dolgot nem látta meg, amit pedig jól látnak sokan, akik nem jártasak a tudományban; nem más fény világítja meg ezt nekik, hanem ugyanaz, csak másképpen. Ha az említett barátaim ezt nem látják be, akkor én vaknak, sőt megvakítottnak tartom őket, hiszen hogy mindenki így látja, akinek egészséges a szeme, abban olyan bizonyos vagyok, mint abban, hogy a smaragd zöld, a hó fehér, a holló fekete.

72. Hogy vakmerőségemet az arisztoteliánusok nyugodtabb lélekkel viseljék el, elmondom, hogy nem csupán róla vélekedem így, csak egyedül őt említettem név szerint. Olvasom őt – bár tudatlan voltam –, és még mielőtt vádlóim tudatlanságomat feltárták volna, úgy gondoltam, hogy valamennyire értem is. Mondom, olvasom, bár ifjabb koromban figyelmesebben olvastam. Még most is olvasom a filozófusok és költők könyveit, mindenekelőtt Ciceróét, akinek kiváltképpen tehetségében és stílusában gyönyörködtem mindig ifjúkorom óta. Úgy találtam, hogy a legnagyobb ékesszólás van meg benne, választékos kifejezésmódja pedig

[37] Arisztotelész: *Metafizika XI. 10. 1076a.*

igen hatásos. **73.** Ami pedig az isteneket illeti – akiknek természetéről ezzel a címmel adott ki egy könyvet –, és ami általában a vallásra vonatkozik, minél választékosabban beszél erről, számomra annál értéktelenebbek meséi. Önmagamban csendesen köszönetet mondok Istennek, aki tehetséget adott nekem (legyen az bár erőtlen és kicsiny), olyan lelket, ami nem nyughatatlan, nálánál nagyobb dolgokat nem kutat, és nem vágyik kíváncsian olyan dolgok megismerésére, amelyekhez fáradságos eljutni és káros megtalálni; s annál inkább megszilárdul hitem Krisztusban, minél többet beszélnek fülem hallatára Krisztus ellen. Olyan vagyok én is, mint az az ember, akinek ellanyhult apja iránti szeretete, ám amikor meghallotta, hogy rosszat mondanak róla, látszólag alvó szeretete rögtön hevessé vált; szükségképpen így kell történnie, ha valóban a fia. **74.** Krisztust hívom tanúul, hogy gyakran az eretnekek istengyalázása miatt lettem keresztényből a legkeresztényibb. Mert a régi pogányok, jóllehet sok mesét költöttek az istenekről, mégsem követtek el istengyalázást, minthogy az igaz Istent egyáltalán nem ismerték, és Krisztus nevét nem hallották. Márpedig a hit a hallásból ered, és annak ellenére, hogy az apostolok hangja „elhatott az egész földre, s beszédük a földkerekség határaira"[38], amikor szavaik és tanításuk felhangzott az egész földön, a régiek – akiket inkább szerencsétlennek, mint büntetésre méltónak tarthatunk – már meghaltak és eltemették őket, és az irigy föld zárta el fülüket, amellyel meghallhatták volna az üdvözítő hitet. **75.** Minden

[38] *Pál apostol levele a rómaiakhoz 10,18;* ld. még *Zsoltárok 19,5.*

írásuk közül leginkább Cicero: *Az istenek természete* című művének három könyve – amiről már fentebb említést tettem – keltette fel az érdeklődésemet. Tudniillik ebben ez a hatalmas tehetség úgy beszél az istenekről, hogy közben gyakran kineveti és lenézi őket. Nem komolyan teszi ezt – talán félt a büntetéstől, ahogyan az apostolok is féltek a Szentlélek eljövetelét megelőzően –, ám gyakran alkalmaz olyan hatásos tréfákat, amelyekből az értelmes emberek számára egyértelműen kiderül, hogy mit gondol mindarról, amit művében tárgyal. Ezért olvasás közben gyakran szántam sorsát, és magamban csendes együttérzéssel sóhajtottam fel amiatt, hogy ez a férfiú nem ismerte az igaz Istent. Ugyanis – ó jaj! – néhány évvel Krisztus születése előtt távozott és zárta le szemét a halál, amikor a tévelygés éjszakájában már közeledett a sötétség vége és az igazság kezdete, az igazi fényt hozó hajnal és az igazság napja. **76.** Ám Cicero sok könyvében, amit élete során írt, habár kora közkeletű tévelygéseinek örvényébe kerülve gyakran beszél istenekről, mégis ugyanilyen gyakran kineveti őket – amint már elmondtam –, és fiatalkorától kezdve, már akkor is, amikor a *Feltalálásról* című művét írta, azt állította, hogy aki filozófiával foglalkozik, nem tételezheti fel az istenek létezését.[39] Ugyanis Istent, nem pedig isteneket ismerni: végeredményben ez az igazi lényege a filozófiának; ezt úgy értem, hogy ha az ismerethez jámborság és hívő vallásgyakorlat is kapcsolódik. Ő is idősebb korában, amikor már alaposabb ismeretekkel rendelkezett, abban a művében,

[39] Cicero: *A Feltalálásról I. 29. 46.*

amelyet az istenekről, nem pedig az Istenről írt, tehetségének szárnyain olyan magasra emelkedett, hogy azt gondolhatnánk, nem is egy pogány filozófus, hanem egy apostol beszél. Ilyen például az, amikor az első könyvben az epikureus tanítást védelmező Velleius ellen szól: **77.** „És még te róttad meg azokat, akik látva magát a világot és annak tagjait: az eget, a földet, a tengert s ezek ékességeit: a Napot, a Holdat meg a csillagokat, továbbá megismerve az évszakok kiterjedését, változását és egymásutánját, e nagyszerű és ragyogó művekből arra következtettek, hogy van valami felsőbb- és magasabb rendű természet, amely mindezeket megalkotta, mozgatja, irányítja és kormányozza."[40] A második könyvben pedig ezt mondja: „Mi lehet annyira nyilvánvaló, annyira kristálytiszta, mint az, hogy amikor az égre pillantunk és az égi jelenségeket szemléljük, léteznie kell egy olyan legmagasabb rendű értelmi képességgel felruházott isteni hatalomnak, amely mindezeket irányítja?"[41] Továbbá ugyanebben a könyvben ezt mondja: „Chrysippus pedig, habár igen éles elméjű, mégis azt mondja, hogy ezt magától a természettől tanulta, és nyilvánvalóan nem saját maga fedezte fel.

78. Ha ugyanis – mondja – van valami a természetben, amit az emberi ész, amit az értelem, amit az elme, amit az emberi tehetség nem képes megvalósítani, akkor bizonyára az, ami ezt megteheti, jobb az embernél. Márpedig az égi dolgokat és mindazokat, amelyek rendje örök, az ember nem tudja életre hívni. Az tehát, ami ezeket megvalósítja, jobb,

---

[40] Cicero: *Az istenek természete I. 100.* (Havas László fordítása.)
[41] Cicero: *Az istenek természete II. 4.* (Havas László fordítása.)

mint az ember. Ezt a lényt mi másnak mondanád, mint Istennek?"[42] Majd nem sokkal később ezt mondja: „Ha a világegyetem valamennyi részletét ennyire összhangban alkották meg, akkor a hasznosság szempontjából semmi sem lehet jobb, a külső tekintetében pedig semmi sem szebb; és meg kell vizsgálnunk: vajon mindez véletlenül lett-e, vagy pedig csak a rendező bölcsesség, vagyis az isteni gondviselés révén kerülhetett ilyen állapotba. **79.** Ha tehát jobbak azok, amiket a természet alkotott, mint amiket a mesterségbeli tudás, és ha a mesterségbeli tudás semmit sem hoz létre vakon, akkor a természetről sem lehet azt képzelni, hogy nélkülözi az értelmet. Amikor szemügyre veszel egy szobrot vagy egy festményt, tudod, hogy létrehozásában szerepet játszott a művészet; amikor messziről szemléled egy hajó futását, nem kételkedel benne, hogy értelem és hozzáértés mozgatja; amikor pedig akár egy napórát: egy puszta számlapot, akár egy vízórát látsz, tisztában vagy vele, hogy az időt nem az ostoba véletlen, hanem a tudomány méri; hogyan lehetne akkor azt gondolni, hogy a világ, amely magába foglalja mindezeket a mesterségeket, az őket képviselő szakembereket és minden mást, híjával lenne a belátásnak és a bölcsességnek?

80. Ha valaki elvinné Scythiába vagy Britanniába azt az éggömböt, amelyet a közelmúltban barátunk, Posidonius szerkesztett, s amelyen minden egyes körpálya: a Nap, a Hold és az öt bolygó útvonala ugyanazt a mozgást végzi, mint ami a nappalok és éjszakák folyamán az égen

---

[42] Cicero: *Az istenek természete II. 16.(* Havas László fordítása.)

végbemegy, ugyan ki kételkednék még azon barbár földön is abban, hogy ez a gömb terv szerint készült el?

Egyes filozófusaink viszont kétségeket táplálnak afelől, hogy a világ, amelyből minden támad és megszületik, vajon véletlenül keletkezett-e, vagy pedig valamilyen szükségszerűségből, vagy esetleg az isteni bölcsesség és értelem révén, **81.** s úgy gondolják, hogy Archimedes tehetségesebbnek bizonyult az éggömb körforgásainak utánzásakor, mint a természet, amikor a mennyei pályákat megalkotta, holott maguk a jelenségek sok vonatkozásban tökéletesebbek, mint e másolataik."[43] Ezt, amint mondtam, Cicero írta. **82.** Nem sokkal miután mindezt elmondta, a költő Acciustól kölcsönöz példájához egy tanulatlan pásztort, és őt is a saját véleménye mellé állítja. Ez a pásztor egy hegy csúcsáról meglátott a messzeségben egy hajót, amely történetesen az volt, amelyiken Kolkhiszba utaztak az argonauták. Nagyon megrendült és megrémült e csodás, korábban sohasem tapasztalt látványtól, és sok mindent forgatott elméjében. Arra gondolt, hogy a szél egy hegyet vagy hatalmas sziklát sodor a tengeren, amely a föld mélyéből szakadt ki, vagy hogy hatalmas örvények találkoztak hatalmas hullámzás közepette, vagy valami ezekhez hasonlóról van szó. Ezután, amikor meglátta az ifjakat, akiknek ereje és tudása hajtotta a hajót, és meghallotta a tengerészek énekét, majd meglátta a hősök arcát is, magához tért, már nem félt és nem ámult, s kezdett rájönni, mit is lát. **83.** Ezután rögtön hozzáteszi Cicero: „Ahogy

[43] Cicero: *Az istenek természete II. 87–88.* (Fordította Havas László.)

tehát ez a pásztor első pillantásra azt gondolja, hogy egy élettelen és érzéketlen valamit vett észre, majd pedig biztosabb jelek alapján gyanítani kezdi, mi is az, amiben bizonytalan volt, ugyanúgy, ha a filozófusokat először megzavarta is a világról alkotott első kép, később azonban, amikor belátták, hogy a mindenség mozgása meghatározott, egyenletes, és hogy valamennyi jelenség átgondolt rend szerint van szabályozva, megváltoztathatatlan és állandó, tudomásul kellett venniük, hogy ezt az égi és isteni palotát nem csupán lakja valaki, hanem irányítja és kormányozza is, s e roppant műnek és vállalkozásnak mintegy az építésze."[44]

84. Ezt egy másik helyen, a *Tusculumi beszélgetések* című művének első könyvében csaknem ugyanezekkel a szavakkal mondja el: „Amikor ezeket és számtalan más dolgot szemlélünk, kételkedhetünk-e abban, hogy ezeket valaki irányítja, akit vagy e nagy mű megalkotójának nevezhetünk – ha Platónnal együtt úgy gondoljuk, hogy mindezek születtek –, vagy szabályzójának – ha Arisztoteléssel együtt úgy gondoljuk, hogy mindig is léteztek."[45] Láthatod, hogy mindenütt az egy Istent, minden dolog irányítóját és alkotóját írja le, nem is annyira filozófiai, mint inkább katolikus szóhasználattal. **85.** Azért helyeslem inkább ezt a kijelentését, mint ami *Az istenek természetéről* című művében következik Arisztotelész nyomán, mert bár ugyanazt a véleményt hangoztatja, mégis istenekről beszél, akiknek a neve gyanús mindenki számára, aki az

---

[44] Cicero: *Az istenek természete II. 89.* (Havas László fordítása.)
[45] Cicero: *Tusculumi beszélgetések 1. 70.*

igazságot keresi. Ezt mondja tehát Arisztotelész nagyon világosan: **86.** „Ha lennének olyanok, akik mindig a föld alatt laktak volna jól megépített és pompás otthonokban, amelyeket szobrok és festmények díszítenek, s amelyek mindazzal fel vannak szerelve, amikben a boldogoknak nevezettek bővelkednek, ám ezek a lények még sohasem jöttek volna fel a földre, és csak hallomásból szereztek volna tudomást arról, hogy van az isteneknek valamiféle, lényegükkel kapcsolatos ereje; aztán egyszer – megnyílván a föld üregei – ezek kilépnének és feljönnének az általunk lakott tájakra, mihelyt megpillantanák a földet, a tengereket meg az eget, és megismernék a felhők tömegét meg a szelek erejét, meglátnák a Napot és rádöbbennének nagyságára, szépségére és hevére (mert ő hozza létre a nappalt, az egész égbolton szétárasztva fényét), amikor pedig az éjszaka árnyékba borítja a földeket, föltekintenének az egész csillagokkal borított és ékesített égre, s tanúi lennének a növekvő és fogyó Hold változó fényének és minden csillag teljes örökkévalóságra megtervezett felkelésének, leáldozásának és változatlan futásának; ha az említett lények mindezeket meglátnák, biztosan azt gondolnák, hogy vannak istenek, s hogy mindezek a fenséges dolgok az ő alkotásaik. **87.** Bizony, ezeket mondta Arisztotelész."[46]

Mivel Cicerónak ez a példa a tapasztalattól túlságosan idegennek és távolinak tűnt, egy megtörtént, nem pedig kitalált dolgot illesztett elbeszélésébe, amire mindenki emlékezett még. Ezt mondta: „Mi viszont

[46] Cicero: *Az istenek természete II. 95.* (Havas László fordítása.)

képzeljünk el olyan sűrű füstfelhőket, amelyek egykor az Etna tűzkitörése alkalmával – mint mondják – sötétségbe borították a szomszédos területeket, úgyhogy két napon át egyik ember sem ismerte föl a másikat, amikor pedig a harmadik napon felragyogott a Nap, úgy tűnt fel nekik, mintha újjászülettek volna. Ám mi történnék akkor, ha az örök árnyék után hirtelen pillantanók meg a fényt: milyennek találnók akkor az égnek az arcát? **88.** Szemünk állandó használata révén azonban lelkünk annyira hozzászokott a mindennapos dolgokhoz, hogy nem csodálja őket, és nem kutat a látvány okai után, mert az újdonság inkább ösztökéli lelkünket az oknyomozásra, mint maguknak a dolgoknak a nagysága.

Ki tartaná ugyanis embernek azt, aki, midőn látja, hogy az égnek mennyire megszabott mozgása van, a csillagoknak a rendje mennyire átgondolt és minden dolog milyen szorosan összefügg és összetartozik, tagadni merné, hogy ezekben van valami tervszerűség, és azt állítaná, hogy véletlenül lettek mindazok, amiket eszünkkel sem tudunk felmérni. **89.** Amikor látjuk, hogy valami mesterségesen mozog, mint az éggömb, mint az óra, és mint igen sok más gépezet, nem kételkedünk benne, hogy ezek az értelem alkotásai; amikor viszont azt látjuk, hogy az ég csodálatos gyorsasággal végzi körforgását, és a legnagyobb pontossággal futja be váltakozó éves pályáját mindenek tökéletes üdvére és jólétére, támadhatnak-e akkor kétségeink afelől, hogy ezeket nem csupán az értelem, hanem egy mindenek fölött való isteni bölcsesség hozta létre? Ugyanis most már lehetőség nyílik arra, hogy félretéve az elvont

elmélkedést, valamiképp azoknak a dolgoknak a szépségét vegyük szemügyre, amelyekről azt mondják, hogy az isteni bölcsesség alkotásai."[47]

90. Ugye emlékszel, barátom, arra, amit korábban mondtam, hogy nem is úgy beszél, mint egy filozófus, hanem mint az apostol. Mert nem tűnik-e úgy neked, hogy ugyanazt mondja egészében és minden egyes szavával, mint amit az apostol ír a *Rómaiaknak:* „Amit ugyanis tudni lehet Istenről, azt világosan ismerik, mert Isten kinyilvánította neki. Hiszen azt, ami láthatatlan benne: örök erejét, valamint istenségét tapasztalni lehetett a világ teremtése óta, mert az értelem a teremtmények révén felismeri. Éppen ezért nincs mentség számukra, mivel ők, bár megismerték Istent, nem dicsőítették őt mint Istent, és nem adtak hálát neki, hanem üressé váltak gondolataikban."[48] **91.** Mert mi mást akart elérni Cicero – kérlek – annak gyakori megismétlésével, hogy a világot az isteni gondviselés hozta létre, és ugyancsak az isteni gondviselés kormányozza, és azzal, hogy ezt az állítást szinte az emberek kezébe, szájába adta és szemük elé tette, mint azt, hogy a tehetséges, ám az igazság forrásának hátat fordító emberek, miután már megismerték a dolgok teremtőjét és megalkotóját, szégyenkezzenek, ha téves vélekedésük miatt üres és terméketlen gondolatokra ragadtatják magukat.

92. Csodálkozhatnál, ha nem ismernél, hogy alig tudok elszakadni Cicerótól; annyira gyönyörködöm tehetségében. S íme, a tárgynak és

---

[47] Cicero: *Az istenek természete II. 96–98.* (Havas László fordítása.)
[48] *Pál apostol levele a rómaiakhoz 1,19–21.*

stílusának egyáltalán nem szokatlan kellemessége annyira magával ragadott, hogy kis írásomat – ami nem szokásom – más szövegével tömjem tele; emiatt nem is annyira a te megértésedet, mint inkább az olvasóét kérem. Bizony, amíg úgy gondoltam, hogy van valamim, a saját ruhatáramból öltözködtem. A műveltség szegény kereskedője vagyok, akit a tudomány és hírnév négy rablója kifosztott, és mivel már semmim sincs, ha mását koldulom, illetlenségemre és szemtelenségemre mentségül szolgál a szegénységem. Mit gondolsz, milyen ez a szegénység? A tudatlanság a lélek nagy szegénysége, a vétket kivéve, nincs is ennél nagyobb nyomorúság. **93.** De hogy ne gyömöszöljem bele *Az istenek természetének* három könyvét ebbe az egyetlen könyvbe, ma már nem idézem többet Cicerót, habár más művében is, de különösen ebben számos olyan dolgot említ alaposan kimunkált párbeszédekben éppen abból a célból, hogy belássuk: minden, amit látunk, azt bizonyítja, hogy létezik Isten, aki a mindenség teremtője és kormányzója. **94.** Az említett beszélgetésnek nagyjából a következő e lényege: szinte minden, ami a földön vagy az égen található, tudniillik a bolygók és a csillagok, a föld szilárdsága és termékenysége, a tenger és a folyók adományai, az évszakok és a szelek váltakozása, a füvek, a bokrok, a fák és az állatok, a csodálatos tulajdonságokkal rendelkező madarak, négylábúak és halak, valamint a belőlük származó számos haszon: az élelem, a munkaeszközök, a szállítás, a betegségek gyógyítása, továbbá a vadászat és madarászat, az építészet, a tengerészet és számtalan

mesterség, amelyet vagy az értelem talált fel, vagy a természet nyújtotta nekünk, s végül testünk, érzékeink és tagjaink csodálatos szerkezete és elrendezettsége, legvégül pedig az értelem és a szorgalom – amit témájának kifejtésében Cicero oly alaposan és ékesszólóan alkalmaz, hogy nem tudom: létezett e valaha is olyan író, aki ennyire gondosan és pontosan elemezte volna tárgyát – mindig egyetlen következtetéshez juttat el: mindent, amit csak szemünkkel látunk és értelmünkkel felfogunk, Isten teremtett, és az isteni gondviselés és terv kormányoz, az ember üdvösségének érdekében. **95.** Sőt még egyénekre is tud figyelmet fordítani, amikor – ha nem tévedek – tizennégy híres római hadvezért nevez meg, és hozzáteszi: „Közülük egy sem lett volna olyan nagy az istenség segedelme nélkül."[49] Majd nem sokkal később ezt mondja: „Sohasem volt tehát még senki nagy ember valamilyen isteni szellem segítsége nélkül."[50] Ezt az „isteni szellemet" egy jámbor ember hogyan értelmezhetné másnak, mint a Szentléleknek? S így az ékesszóláson kívül, amiben egyetlen ember sem vetélkedhet vele, ha egy katolikus ember tárgyalja ezt a témát, vajon ezen a véleményen változtathat-e bármit is?

96. Mit tegyek most? Vajon emiatt Cicerót is a katolikusok közé soroljam? Szeretném, ha tehetném. S ó, bárcsak lehetne! Bárcsak aki ekkora tehetséget adott neki, megengedte volna azt is, hogy megismerje őt, mint ahogyan megengedte, hogy keresse. Mert habár az igaz Istennek

---

[49] Cicero: *Az istenek természete II. 165.* (Havas László fordítása.)
[50] Cicero: *Az istenek természete II. 167.* (Havas László fordítása.)

nincs szüksége dicséretünkre és az emberi ékesszólásra, mégis lenne most templomainkban – úgy vélem – Istenünknek nem mondom, hogy igazabb, s nem is szentebb – hiszen ez nem lehetséges, és nem is szabad remélni –, ám talán kellemesebb és zengőbb hangú dicsérete. **97.** De távol álljon tőlem, hogy egy-két helyesen megfogalmazott gondolata alapján teljes egészében elfogadjam egyetlen ember minden megnyilvánulását. Ugyanis éppen Cicerótól, sőt inkább a velem született értelemtől tanultam meg azt, hogy a filozófusokat sem egyes kijelentéseik alapján kell értékelni, hanem gondolataik összefüggései és egységessége szerint. Hiszen ki lehet annyira műveletlen, hogy néha ne mondhatna valami elfogadhatót? Vajon ennyi elegendő? Gyakran egyetlen jókor elhangzó szó mély tudatlanságot képes elfedni; gyakran a ragyogó szem vagy a szőke hajkorona rút testi fogyatékosságot leplez. **98.** Aki az egészet szeretné teljes biztonsággal dicsérni, annak szükségképpen az egészet kell látnia, az egészet kell vizsgálnia, az egészet kell mérlegelnie. Lehetséges, hogy a mögött, ami gyönyörködtet, rejtőzik valami, ami ugyanannyira vagy esetleg sokkal inkább elriaszt. Íme ugyancsak Cicero az idézett művében, miután számos dolgot igen tekintélyesen kifejtett, nagyon közel kerülve a jámborsághoz, egyszer csak visszatér az isteneihez, mint a hányáshoz,[51] és elősorolja nevüket és jellemzőiket, s már nem egy Isten, hanem az istenek gondviseléséről akar beszélni. Hallgasd csak, kérlek, hogyan szövi beszédét: „Ezeket az isteneket

[51] *Példabeszédek könyve 26,11.*

imádnunk és tisztelnünk kell. Az istenek tisztelete viszont fenséges, a lehető legtisztább, legszentebb és tele van kegyelettel, úgyhogy őket mindig világos, ép és hibátlan elmével és hangon magasztaljuk."[52]

99. Jaj, kedves Cicero, mit mondasz? Ennyire gyorsan megfeledkeztél az egy Istenről és önmagadról? Hol van a magasabb rendű értelem felsőbbrendű és magasztos természete? Hol van az embernél jobb Isten, az égi dolgoknak – amit az ember értelmével vagy képességeivel képtelen létrehozni – és a látható világ örök rendjének a megalkotója? **100.** S végül hol hagytad a mennyei és isteni palota lakóját, aki ráadásul e roppant mű irányítója, kormányzója és építésze? Szinte kiűzted őt abból a csillagok közötti házból, amelyet számára oly kedves vallomással adtál neki, és rút , teljes mértékben méltatlan kísérőkkel láttad el őt, aki ezt visszautasítja és a próféta szájával kinyilatkoztatja: „Lássátok be, hogy én vagyok egyedül s nincs más Isten rajtam kívül."[53]Kik tehát ezek az új, soha nem hallott és gyalázatos istenek, akiket az Úr házába akarsz betuszkolni? Vajon azok, akikről egy másik próféta ezt mondja: „Mert a nemzetek istenei mind csak hamis istenek, az Úr azonban egeket alkotott."[54] **101.** Te néhány pillanattal ezelőtt úgy beszéltél nekem róla, az egek és minden dolog megalkotójáról és teremtőjéről, hogy méltán okoztál gyönyörűséget jámbor hallgatód fülének és lelkének; váratlanul a lázadó teremtmények és a tisztátalan lelkek közé helyezted őt? Egyetlen szóval

---

[52] Cicero: *Az istenek természete II. 71.* (Havas László fordítása.)
[53] *Második törvénykönyv 32,39.*
[54] *Zsoltárok könyve 96,5.*

fenekestül felforgattad mindazt, amit látszólag bölcsen és józanul mondtál. De mit mondok: egyetlen szóval? Nagyon is sokkal; mert gyakran, sőt mindenütt elszórva szinte alvajáróként ugyanazon a csapáson tántorogtál, és tisztelted azokat az isteneket, akiket nemrég még kinevettél. Ráadásul azt állítod, hogy a nap, a hold és a csillagok, sőt még az a kézzelfogható világ is, amit látunk, amit megérintünk, amit taposunk, rendelkezik érzékekkel, lelke van, és – aminél ostobább dolgot el sem lehet képzelni – isten. **102.** Annak ellenére, hogy a szó szoros értelmében nem te mondod ezt, hanem műved egyik szereplője, Balbus – ami az Akadémiára jellemző óvatoskodás –, mégis a könyv végén, bár nem mered Balbus álláspontját teljesen igaznak tekinteni (hogy ne véts az Akadémia törvénye ellen), azt mondod róla, hogy nagyon valószínű. Úgy tűnik, hogy bármi is volt Balbus álláspontja, azáltal, hogy támogattad, a magadévá tetted, s valójában a tiéd is, hiszen platonikus szokás szerint inkább másnak akartad tulajdonítani, és más szájába kívántad adni a véleményedet.

103. Mindenesetre az említett mű néhány helyén Balbus látszólag azt állítja, hogy egy az Isten, csupán sok neve van. A sztoikusok is ezt szokták pajzsként tévedéseik elé tartani, hogy legyen mentségük a sok-sok istent számon tartó őrültségükre. Szerintük a különböző nevek egyvalamit jelölnek és egyvalamit kell érteni rajtuk, tudniillik, hogy például egy az Isten, és őt a földön Ceresnek nevezik, a tengeren Neptunusnak, az égben Iupiternek, a tűzben Vulcanusnak. **104.** Ám hogy ez a mentség, pontosabban az igazság elfedése mennyire haszontalan, ki ne látná, aki –

hogy másról ne is beszéljek – megfigyeli a pogány szerzőknél az istenek közötti ellentéteket és háborúskodást, továbbá a szertartások szembeötlő különbözőségét? Az egy Isten ugyanis nem lehet más, csak egy, sohasem nagyobb vagy kisebb önmagánál, mivel mindig és mindenütt ő maga, és nem lehetséges – nem is volt sohasem –, hogy önmagával meghasonlott legyen, továbbá nem lehetséges, hogy hol juháldozatnak, hol bikaáldozatnak örüljön, hanem egyedül a dicséret és igazságosság, a töredelmes lélek és a könnyek áldozata kedves neki. Egyetlen ő az égen és a földön, mindenütt ugyanaz a lényege, és egyetlen neve van.

105. Hogy a képzelgéseknek a szálláshelyei és menedékei mennyire erősek és mit érnek – hogy tárgyamtól ne térjek el túlságosan –, akit érdekel, megtalálhatja a formiae-i Lactantius *Isteni alapigazságok*[55] című művének első könyvében. A filozófusok ugyanis – akiket teológusoknak neveznek, ám ők nem az egy Isten, hanem az istenek teológusai –, látva, hogy amit Iupiterről mondanak, nem egyeztethető össze az Istennel, ezért – ahogyan Lactantius mondja – két Iupitert, egy természetit és egy hitregeit, vagy inkább hármat – ahogyan Cicero mondja[56] – tételeznek fel. **106.** Szégyellem még csak megemlíteni is, hogy öt Napról, ugyanennyi Mercuriusról, ugyanennyi Dionüszoszról, ugyanennyi Minerváról, négy Vulcanusról, négy Apollóról, négy Venusról, három Aesculapiusról, három Cupidóról, három Dianáról beszélnek, hat Herculesről – ahogyan Cicero mondja –, vagy – ahogyan Varro –

[55] Lactantius: *Isteni alapigazságok I. 8–23.*
[56] Cicero: *Az istenek természete III. 53.*

negyvenháromról. Ők nem szégyellik ezt állítani, ám mi szégyelljük még csak meghallani is, nem hogy elhinni. Mert kérdezem, kit ne bosszantana ekkora ostobaság? Ki tűrne el ekkora tévelygést? **107.** Mindez annyira teljesen tele van nem csupán tévedéssel, de hiábavaló álmodozással is, hogy gyakran szánakozom és bosszankodom, hogy a ragyogó ékesszólás efféle gondok között emésztődik fel. A többi dologról nem is beszélek; ám micsoda szemfényvesztés, miféle játék, miféle mese öt Napról beszélni? Hiszen éppen Cicero mondja, hogy azért nevezik így a Napot, mert egyedül ő világít,[57] és soha nem is volt több, és ha valaki látott is többet, az talán szemének betegségéből vagy lelki megrendüléséből következhetett, s ezt csodajelnek tekintették. **108.** Nem akarom bántani a régieket, Cicerót pedig különösen nem; ám úgy gondolom, hogy mindazt – aminek megírására annyi figyelmet szentelt ez a kiváló férfiú – nem kellett volna megírnia, és nem is kellene elolvasni. Esetleg csak azért, hogy az istenekről szóló haszontalanságok elolvasása és megismerése felkeltse az olvasók lelkében az igazi istenség és az egyetlen Isten iránti szeretetet, az idegen babonaság iránti megvetést és vallásunk iránti tiszteletet. Mert egyetlen dolgot sem lehet pontosabban megismerni, csak úgy, ha az ellentétével összehasonlítjuk; semmi sem teszi szeretetre méltóbbá a fényt, mint a sötétség gyűlölete.

109. Ha ilyeneket mondok az általam kedvelt Ciceróról, akit sok vonatkozásban csodálok, mit gondolsz, mit fogok mondani másokról?

---

[57] Cicero etimológiája szerint (ld. *Az istenek természete II. 68.*) a Nap (Sol) az egyetlen (solus) jelentésű szóból ered.

Sokan sokfélét írtak elmésen, néhányan még alaposan, kellemesen, ékesszólóan is; ám ezekhez hozzákevertek – mint mérget a mézhez – hamis, veszedelmes, nevetséges dolgokat, amelyekről hosszú lenne most beszélni, és nem is tartoznak a tárgyhoz. Nem adódna mindannyiuk esetében ugyanaz a mentség, mint ami Cicero esetében; nem nyűgöznek le engem mindannyian annyira, mivel – jóllehet témájuk magasztos – ékesszólásuk sokkal kevésbé kellemes. Gyakran ugyanaz a dal a különböző énekesek száján egyszer kellemesen, máskor bántón szól, és ugyanazt a zenét különböző hangok nagyon eltérően szólaltatják meg. **110.** Álljon itt egy példa. Ki ne tudná, hogy Püthagorász hatalmas tehetséggel rendelkező ember volt? Mindenki ismeri tőle a ΜΕΤΕΜΨΙΚΟΣΙΣ-t.[58] Hitetlenkedve csodálkozom azon, hogy miként juthatott ilyesmi – nem mondom, hogy egy filozófus, de egyáltalán – ember eszébe. Mégis eszébe jutott, és mivel egy nagy elmétől indult ki, megfertőzött más, nagynak tartott elméket is. **111.** Elmondanék itt valamit, ha merném; mivel azonban nem merem, szóljon helyettem bátrabban a formiae-i Lactantius. Ő az *Isteni alapigazságok* című művében éppen Püthagorászt, akiről most szó van, nem félt ostoba, ízetlen öregnek, nevetségesen hiú, semmirekellő embernek nevezni. Mindenekelőtt azt a hazugságát leplezi le és cáfolja meg nagyszerű stílusával és szárnyaló szellemével, hogy ő korábbi életében Euphorbius volt.[59] **112.** Ez a legnevezetesebb a püthagoreus tanok közül, amelyek segítségével ez a

[58] lélekvándorlás
[59] Lactantius: *Isteni alapigazságok III. 18. 15–17.*

férfiú – bár jövevény volt a városban, ahol később befejezte életét – Metapontum lakói előtt akkora hírnévre tett szert, hogy házát templomként, őt magát pedig istenként tisztelték és tartották számon. S bár e mondását nem írta le (állítólag semmit sem írt le), mégis mondta, és később mások jegyezték le.

113. Ki ne hallott volna az atomok tömegéről és véletlenszerű tömörödéséről? Démokritosz azt állítja, hogy ezek egyesüléséből jött létre az ég, a föld és a világmindenség. Démokritoszt követte Epikurosz, aki – hogy teljessé váljon az őrültség – számtalan világ létezését tételezte fel. Állítólag amikor ezt meghallotta a makedón Nagy Sándor, felsóhajtott, hogy a számtalan világ közül még egyetlenegyet sem igázott le teljes egészében. Nagyra törő és hatalmas lélek sóhaja ez! Ám e két filozófiai szekta kiötlői még egyetlen világ ezredrészét sem ismerték meg, miközben számtalan világról álmodoztak. **114.** Menj most, és ne csak a tudós, hanem a józan, okos – és ami a legnyilvánvalóbb – a visszavonult életet élő embereket tagadd meg, akik fölöslegesnek tartják, hogy ilyesmiken gondolkodjanak!

Mit mondjak más filozófusokról, akik nem csupán azt tanítják, hogy számtalan világ létezik, és a tér végtelen – mint az imént idézettek –, hanem azt is, hogy ez a világ örökkévaló? Erre a véleményre hajlik Platónt és a platonikusokat kivéve szinte az összes filozófus, és velük együtt az én bíráim is azért, hogy inkább filozófusnak, mint kereszténynek tartsák őket. S hogy Persius híres, vagy inkább hírhedett verssorát

megvédelmezzék: „nem szül a semmi semmit ... semmi se térhet a semmibe vissza"[60] – ha nem riasztaná őket vissza nem is annyira az isteni, mint az evilági büntetés, nem félnének támadást intézni nemcsak Platón *Timaiosz*ában, de még Mózes *Teremtés könyvé*ben leírt világteremtés ellen, sőt még az egész katolikus hit, Krisztus teljes tanítása ellen sem, ami a leginkább szent, üdvösségre vezető és mennyei mézzel harmatozó. **115.** Ha ez a fenyegetés megszűnik, és nincsenek jelen tanúk, megtámadják az igazságot és a jámborságot, és titkos zugokba húzódva kinevetik Krisztust, Arisztotelészt pedig – akit nem értenek – imádják, engem pedig, mivel nem hullok térdre velük együtt, megvádolnak, a hitet pedig a tudatlansággal azonosítják. Mivel pedig félnek attól, hogy magát a hitet vádolják meg, a hit követőit üldözik, ostobának és tudatlannak nevezik őket; nem arra figyelnek, hogy mások mit tudnak vagy mit nem tudnak, hanem hogy egyetértenek-e velük vagy sem; minden véleménykülönbség szerintük tudatlanság, pedig az a legfőbb bölcsesség, ha valaki más véleményen van, mint a tévelygők. **116.** Annyira ragaszkodnak véleményükhöz, hogy mivel a természetben a semmiből valami nem jöhet létre, ezt a gyengeséget magára Istenre is vonatkoztatják. Vakok és süketek! Még a legrégibb természetfilozófust, Püthagorászt sem hallgatják meg, aki azt állítja, hogy egyedül Istennek van meg az ereje és hatalma ahhoz, hogy amit a természet képtelen létrehozni, azt könnyedén megalkossa, minthogy ő minden erőnél

[60] Persius: *Szatírák III. 83–84.* (Muraközy Gyula fordítása.)

hatalmasabb és előbbre való, és maga a természet is tőle kölcsönzi erejét. **117.** Azon nem csodálkozom, ha Krisztust, ha az apostolokat, ha a katolikus egyháztanítókat nem hallgatják meg, hiszen őket semmibe veszik; ám csodálkozom, hogy ezt a filozófust nem hallgatják meg és lenézik. De azt gondolom, nem alaptalanul gyanakszom arra, hogy ők, akik másokról ítéletet mondanak, nem olvasták; he pedig nem olvasták ezt, olvassák el legalább – ha van bennük szemérem – Kalkhüdiosznál, Platón *Timaiosz*ához írott kommentárjának második részében.

De hiába figyelmeztetem őket. Mindent, ami a jámborságra vonatkozik, bárki is mondja, egyformán vakmerően és istentelenül lenézik, és hogy tudósnak tűnjenek, őrjöngnek, mivel úgy gondolják, hogy az a mindenható úrnak is tilos, ami az alázatos szolgálólánynak.[61] **118.** Sőt – amint észrevehetted a zavaros beszédükből – amikor nyilvános vitára került sor, mivel tévelygéseiket nem merészelték felöklendezni, előre szokták bocsátani, hogy pillanatnyilag a hitet félretéve és külön kezelve vitatkoznak; mi más ez, kérlek, mint az igazságot félretéve keresni az igazságot; és mintegy a napot hátrahagyva a föld legmélyebb sötét hasadékaiba alászállani, hogy ott, az árnyak között találják meg a fényt? Ennél nagyobb őrültséget nem is lehet kitalálni. **119.** Ők pedig, hogy ne gondold róluk, hogy semmit nem tesznek, vagy hogy nem tudják, mit tesznek, mivel nyíltan kijelenteni nem merik, titkos kijelentéseikkel tagadják meg a hitet, hol komoly és szofista istengyalázással, hol pedig

[61] Az *alázatos szolgálólány* alatt itt a hitnek alárendelt tudományt érti.

közönséges és ízetlen tréfálkozással, hol pedig bűzhödt és istentelen viccelődéssel.

Ciceránál a hallgatóság nagy tetszésére így szól Balbus: „Gonosz és elvetemült szokás az istenek ellen ágálni, történjék ez akár őszintén, akár pedig színlelésből."[62] Úgy beszél, mint az istenek jámbor tisztelője, jóllehet ez a jámborság istentelen és ártalmas. **120.** Tehát mennyire gonosz és istentelen szokásnak kell hogy tűnjön az igaz Isten tisztelői számára az, ha valaki Istenük ellen, azaz a mennyek egyetlen, igaz, élő Istene ellen érvel, bármilyen szándékkal is teszi. Mert ha őszintén teszi, az hatalmas bűn és istentelenség; ha pedig tréfából, az igencsak ízetlen tréfa, és szigorú elmarasztalásra méltó. Mégsem veszik ezt tekintetbe bíráim, akiknek ítélőszéke előtt nem bizonyulnék annyira tudatlannak, ha nem lennék keresztény. Mert hogyan is tűnhetne egy keresztény ember műveltnek nekik, akik Krisztust, tanítómesterünket és urunkat műveletlennek nevezik? **121.** Nehezen lehet a műveletlen tanár tanítványa művelt, ha követi nyomdokait. Tehát hevesen, vakmerően és ostobán kiáltoznak a mester és tanítványai ellen, sőt inkább csaholnak és gúnyolódnak, és leginkább akkor dicsekszenek, ha valami zavaros és áttekinthetetlen dolgot mondanak, ami sem ők, sem más nem ért meg. Mert kérlek, ki érti meg, hogy nem ért meg valamit? **122.** Nem hallottak Augustus császárról sem, aki számos előnyös lelki és tehetségbeli tulajdonsággal rendelkezett, s többek között ő volt a princepsek közül a

[62] Cicero: *Az istenek természete II. 168.* (Havas László fordítása.)

legjobb szónok. Azt írják róla, hogy az ékesszólás választékos és mérsékelt változatát követte, és leginkább arra ügyelt, hogy lelkének érzéseit a lehető legvilágosabban fejezze ki, s kinevette azokat a barátait, akik szokatlan és homályos értelmű szavakat hajhásztak, egy ellenfelét pedig, aki azt írta, hogy a hallgatóság inkább csodálja, mintsem értse őt, esztelennek bélyegezte.[63] Valóban furcsák azok az emberek, akik ott szeretnének a tudós hírnévre szert tenni, ahol a tudósok szerint a tudatlanság bélyegét érdemelhetik ki. A tehetség és a tudás legfőbb bizonyítéka ugyanis a világosság. Mert ha valaki világosan felfog valamit, azt világosan el is tudja mondani, és ami megvan a lelkében, azt át tudja plántálni hallgatóságának a lelkébe. **123.** Ezért igaz, amit az általuk szeretett, de meg nem értett Arisztotelész mond a *Metafizika* első könyvében: a tudós legfőbb ismérve, hogy tud tanítani.[64] Jóllehet ehhez is van szükség mesterségbeli tudásra, mivel – ahogyan Cicero mondja *A törvények* című művében: „nemcsak a tudáshoz, de a tanításhoz is szükséges mesterségbeli tudás".[65] Ám ez a mesterség az értelem és a tudás világosságán alapszik. Mert lehetséges, hogy a tudáson kívül efféle mesterségbeli tudás is szükséges a lélek fogalmainak kifejezéséhez és átadásához, ám világos beszédet semmiféle mesterség nem hozhat elő sötét lélekből.

---

[63] Suetonius: *A caesarok élete – Az isteni Augustus LXXXVI.*
[64] Arisztotelész: *Metafizika I. 1. 981b. 7–8.*
[65] Cicero: *A törvényekről II. 47.*

124. Barátai pedig, mivel örülünk a fénynek, és nem vergődünk velük együtt a sötétségben, minket fölényeskedve lenéznek, mintha nem bíznánk a tudásunkban, és amiatt teljesen tudatlanok lennénk, mert nem vitatkozunk mindenféle témáról az utcasarkon. Ők pöffeszkedve vonulnak sosem hallott ösvényeken, és leginkább azért elégedettek önmagukkal, mert bár semmit sem tudnak, azt megtanulták, hogy minden dologról hangos szóval véleményt nyilvánítsanak. **125.** Nem tartja őket vissza ettől sem a szemérem, sem a szerénység, sem a bennük rejtőzködő tudatlanság ismerete, sem – hogy ne említsem Publilius Syrus mimusát: „Fékeveszett vitában odavész az igazság"[66], hanem inkább Salamon tekintélyét: „Sok szóbeszéd van, amely csak szaporítja a vitát";[67] sem az apostol szavai: „Ha pedig valaki vitatkozni kíván, nekünk ez nem szokásunk, sem Isten egyházának";[68] sem egy másik mondása: „Vigyázzatok, hogy senki rabul ne ejtsen titeket bölcselettel és hiú megtévesztéssel, amely emberi hagyományhoz, a világ elemeihez, nem pedig Krisztushoz igazodik."[69] **126.** De mit is beszélek? Hogyan remélhetném, hogy Szent Pálnak valaha is hinni fognak? Vajon ő, aki Krisztus tanítványa, amennyivel kedvesebb volt mestere számára, nem ugyanannyival gyűlöletesebb és megvetésre méltóbb számukra? Ki hallgat olyan tanácsadóra, akit gyűlöl? Még ha egy barátjuk, még ha maga Arisztotelész rántaná meg zablájukat, akkor sem nyugodnának, akkora

---

[66] Publilius Syrus: *Szentenciák 462.* (Nagyillés János fordítása.)
[67] *Prédikátor könyve 6, 11.*
[68] *1. Korintusi levél 11, 16.*
[69] *Kolosszei levél 2, 8.*

bennük a támadó lendület, akkora lelkük vakmerősége, akkora önteltségük, akkora bennük a filozófus mivoltukkal való hiú dicsekvés, s végül annyira makacsul kitartanak vélekedésük mellett, és annyira elrugaszkodtak idegen tanaikkal és széllelbélelt vitatkozásukkal.

127. Sok tanításuk közül a leginkább elítélendő az, amit már fentebb említettem, hogy szerintük a világ egyidős Istennel. Soha nem tudom undorodás nélkül hallgatni istentelen fejtegetéseiket, amiket előadnak minden utcasarkon. Cicerónál Velleius, Epikurosz nézeteinek védelmezője teszi fel a kérdést: „Miféle lelki szemekkel láthatta ugyanis Platón e roppant mű szerkezetét, amely alapján istenével megalkottatta és megépíttette ezt a világot?"[70] Ezt a kérdésfeltevést valahogyan tudomásul lehet venni, hiszen a kérdésben megtalálható a válasz is, tudniillik hogy miféle szemekkel láthatta mindezt Platón. Bizony a lelki szemeivel, amelyekkel a láthatatlan dolgok láthatók, és amelyeknek élességében és tisztaságában bízva sok mindent meglátott ez a filozófus. Ehhez a meglátáshoz a mieink[71] már közelebb is jutottak, de nem azért mert látásuk jobb, hanem mivel ragyogó fény világít nekik. **128.** Ám ki tűrné el azt, ami [Cicerónál] következik: „Ez a munkálat mekkora előkészületet, miféle szerszámokat, miféle emelőszerkezeteket, miféle gépeket, miféle mesterembereket igényelt? Hogyan tudott engedelmeskedni és eleget tenni az építész akaratának a levegő, a tűz, a víz és a föld?"[72] Nehéz és

[70] Cicero: *Az istenek természete I. 19.* (Havas László fordítása.)
[71] Ti. a keresztények.
[72] Cicero: *Az istenek természete I. 19.* (Havas László fordítása.)

hitetlen lélekre valló kérdés. Úgy teszi fel a kérdést, mintha ácsról vagy kovácsról lenne szó, nem pedig arról, akiről ezt mondja az írás: „Mert ő szólt, és meglettek."[73] Nem olyan igével szólt, amely elszáll, nem is úgy, ahogyan álmodni szokták, hogy parancsukra indul a munka, hanem belső és vele egy idős igével, ami kezdetben az Istennél volt, valóságos Isten a valóságos Istentől, egylényegű az Atyával, aki által minden lett.[74] **129.** Ő teremtette a világot a semmiből, vagy ahogyan egyes filozófusok mondják, az alaktalan anyagból – amelyet némelyik görög gondolkodó „hülé"-nek, némelyik pedig „silvá"-nak nevez – jött létre a világ. Ez azonban, ahogyan Szent Ágoston mondja, a teljes semmiből jött létre. Az Isten – mint mondtam – megteremtette a világot azzal az igével, amit Epikurosz és követői nem voltak képesek megismerni, az én filozófus barátaim pedig méltatlannak tartják a megismerésre; ennyivel kevesebb a mentségük a régieknél. Lehetséges, hogy a hiúz nem lát a sötétben; aki azonban napvilágnál, nyitott szemmel sem lát, az teljesen vak.

130. Az a kérdés pedig, ami Cicerónál az érvelésben következik, egyáltalán nem alaptalan, tudniillik hogyan lehetséges, hogy aki azt állította, hogy a világ teremtés révén jött létre, azt is mondta, hogy örökkévaló lesz. Mi azt mondjuk, hogy a világnak volt kezdete, és vége is lesz.

---

[73] *Zsoltárok könyve 33, 9.*
[74] A *János evangéliuma* kezdetének és Szent Ágostonnak *(A Szentháromságról II. 6. 13.)* kombinációja.

Az a kérdés, ami következik, inkább ostoba, de igen gyakran felmerül: „Az iránt érdeklődöm, hogy miért mozdultak meg egy csapásra a világ építői, és miért aludtak addig megszámlálhatatlan századokon át?"[75]

131. Akik ezt a kérdést felteszik, nem figyelnek fel arra, hogy ha százezer évvel korábban, vagy mivel Cicero azt írja, hogy a babiloniak négyszázhetvenezer évet számlálnak, még ennél is sok ezer évvel korábban jött volna létre a világ, akkor is hasonlóképpen fel lehetne tenni a kérdést, hogy miért nem korábban, minthogy akár egymillió év is összehasonlítva a végtelennel, nem több, mint ugyanannyi nap, ahogyan a Zsoltáros mondja: „Hiszen szemed előtt ezer esztendő olyan, mint az eltűnt tegnapi nap";[76] vagy még sokkal kevesebb, valójában pedig semmi.

132. Az egyetlen nap vagy egyetlen óra úgy aránylik van az ezer vagy egymillió évhez, mint a futó zápor során leesett egyetlen esőcsepp az egész óceánhoz és az összes tengerhez. Nagyon kicsinyke ugyan, de mégis össze lehet hasonlítani és lehet arányítani; ám sok és akárhány ezer évet – egészen addig, amíg a számokat meg lehet egyáltalán nevezni – az örökkévalósággal összevetni nem lehetséges. Mert ez minden mérték feletti, a legnagyobb és a legkisebb azonban bizonyosan behatárolható. Szembeállítva egyfelől a végtelent, másfelől a végest, ami legyen bár a legnagyobb, ha megpróbálnánk összehasonlítani, nem csupán kicsinek, de semminek kellene tartanunk – ahogyan Szent Ágoston mondja, aki *Az Isten városáról* című művének tizenkettedik

---

[75] Cicero: *Az istenek természete I. 21.* (Havas László fordítása.)
[76] *Zsoltárok könyve 90, 4.*

könyvében alaposan tárgyalja ezt a kérdést.[77] **133.** Ez az a bonyolult kérdés, ami arra készteti a filozófusokat, hogy a világot örökkévalónak gondolják, nehogy úgy tűnjön: Isten oly hosszú ideig tétlenkedett. Néhány szóval érintette ezt a sokak által hangoztatott nézetet Theodosius Macrobius is Cicero *Az állam* című művének hatodik könyvéhez írott magyarázata második részében: „A filozófia azt állítja, hogy a világ mindig létezett, istenség teremtette ugyan, de nem az időben; hiszen a világ előtt nem létezhetett az idő, mivel az időt semmi más, csupán a Nap járása határozza meg."[78] **134.** E vélemény cáfolata Cicerónál a következőképpen található meg: „Mert ha nem volt világ, nem voltak századok sem. (Századoknak itt nem azt nevezem, ami a nappalok és az éjszakák számából, az évek körforgásából tevődik össze, mert vallom, hogy ez nem valósulhat meg a világ mozgása nélkül.) De meghatározatlan idő óta volt egyfajta örökkévalóság, amelyet nem szabott meg semmiféle időhatár. Ezt azonban csak a kiterjedés fogalmával lehet megérteni, mert egyébként felfoghatatlan, hogyan lett volna idő, amikor nem volt idő."[79] Ezeket a szavakat szinte változtatás nélkül szövi be művébe Szent Ágoston.[80] **135.** Az örökkévalóság kapcsán, amiről beszéltünk, egyes inkább tehetséges, mint jámbor emberek megjegyzik, hogy a tűzvészek és vízözönök számos változást hoztak létre a világon, amelyek alapján időbelinek és eléggé újnak tűnhetne, pedig valójában örökkévaló. Az efféle vita során – hogy

---

[77] Szent Ágoston: *Az Isten városáról XII. 13.*
[78] Macrobius: *A* Somnium Scipionis *magyarázata II. 10. 9.*
[79] Cicero: *Az istenek természete I. 21.* (Havas László fordítása.)
[80] Szent Ágoston: *Az Isten városáról XI. 5. és XII. 16.*

végre már, bár későn, visszatérjek oda, ahonnan kiindultam, minthogy nagyon eltértem a téma összefüggő láncolatától – leginkább Arisztotelészt kell kerülnünk, s nem azért, mintha ő tévedett volna legtöbbet, hanem azért, mert több tekintélye és követője van.

136. Talán elismerik majd bíráim, akár az igazság, akár a szégyenérzés kényszeríti rá őket, hogy Arisztotelész nem látta tisztán sem az isteni dolgokat, sem az örökkévalóságot, mivel ezek a puszta értelemtől távol állnak; ám ahhoz ragaszkodni fognak, hogy a mulandó emberi dolgokat tökéletesen átlátta. Ezért tehát visszatérek arra, amit Macrobius mondott ezzel a filozófussal vitatkozva, akár komolyan gondolta, akár tréfálkozott: „Úgy tűnik nekem, hogy ez a nagyszerű férfiú képtelen volt valamit is nem tudni."[81] Én azonban éppen az ellenkezőjét gondolom; nem ismerem el, hogy létezne olyan ember, aki emberi képességeivel minden dolgot ismerhetne. **137.** Emiatt gyötörnek, s bár másban gyökeredzik irigységük, mégis ezt hozzák fel ürügyként: hogy nem imádom Arisztotelészt. De nekem van más, akit imádjak, aki nem tévedésekről szóló üres és értéktelen képzelgéseket ígér nekem, amelyek semmire sem jók, alaptalanok, hanem önmaga megismerését ígéri; ha ezt megadja nekem, akkor az általa teremtett egyéb dolgok vizsgálata feleslegesnek, megismerése könnyűnek, kutatása nevetségesnek tűnik. **138.** Van tehát kiben reménykednem, van, akit imádjak; ó bárcsak jámborul tisztelnék őt bíráim is! Ha ezt megteszik, megtudják, hogy a

[81] Macrobius: *A* Somnium Scipionis *magyarázata II. 15.189.*

filozófusok sokat hazudtak; azokról beszélek, akiket filozófusnak mondanak, mert az igazi filozófusok mindig igazat szoktak beszélni. Nem tartozik azonban közéjük sem Arisztotelész, sem Platón, akiről pedig a keresztény filozófusok azt tartják, hogy a régi filozófusok egész seregéből ő jutott legközelebb az igazsághoz. **139.** Bíráimat – amint mondtam – nevének szeretete annyira megragadta, hogy szentségtörésnek tartják, ha bármely dologról legyen is szó, valaki mást mond, mint ő. Ebből származik tudatlanságomra vonatkozóan a legfontosabb érvük, hogy tudniillik az erénnyel kapcsolatban valamit nem eléggé arisztotelészi módon mondtam. Bitófára méltó bűn! Igen könnyen lehetséges, hogy nemcsak eltérő, hanem ellentétes véleményt hangoztattam, ám ez még nem jelenti önmagában azt, hogy helytelen volt a véleményem, hiszen „egy mester tana sem köt s egyre sem esküszöm én fel",[82] ahogyan önmagáról mondja Flaccus. **140.** Az is lehetséges, hogy bár ugyanazt mondtam, ám másképpen, és ezek, akik mindent megítélnek, de nem mindent értenek meg, azt hitték, hogy mást mondok. A tudatlanok nagy része úgy kapaszkodik a szavakba, mint a hajótörött a deszkába, és el sem tudja képzelni, hogy valamit más és más módon ugyanolyan jól el lehet mondani; annyira szűkében vannak ugyanis az értelemnek és a beszédnek, amellyel a gondolatokat ki lehet fejezni! **141.** Bizony bevallom, hogy a mi nyelvünkre fordítva nem nagyon gyönyörködöm e férfiú stílusában, bár még mielőtt tudatlannak ítéltek volna, a görögök

[82] Horatius: *Episztolák 1. 1. 14.* (Horváth István Károly fordítása.)

tanúságtétele és Cicero értékelése alapján úgy tudtam, hogy anyanyelvén stílusa kellemes, változatos és ékes. De a fordítók ügyetlensége vagy irigysége miatt a mi nyelvünkön annyira keményen és érdesen szól, hogy képtelen hallgatóját felüdíteni és megmaradni emlékezetében; azért van ez, mert Arisztotelész gondolatait nem az ő, hanem saját szavaikkal akarják kifejezni, hogy hallgatói számára kedvesebb legyen, annak pedig, aki beszél, könnyebb.

142. Azt sem titkolom el, amiről gyakran beszélgettem barátaimmal, pedig jól tudom, hogy ezzel most, amikor kénytelen vagyok leírni, komoly veszélybe sodrom jó híremet, jelentős és új bizonyítékot szolgáltatok tudatlanságomra, amit szememre vetnek. Mégis leírom, és nem törődöm az emberek ítéletével. Hallja csak meg minden arisztoteliánus, bárhol is legyen! Tudod, milyen könnyedén fogják leköpni ezt a furcsa kis könyvecskét – hiszen gyalázkodásra hajlamos népség –; ám a könyvecske gondoskodni fog kendőről, hogy letörölje magát: csak engem ne köpjenek le, nekem ez elegendő. **143.** Hallja csak meg, mondom, minden arisztoteliánus, és mivel Görögország süket szavainkra, hallják meg mindazok, akik Itália-szerte, Franciaországban, a civódó Párizsban és a zajongó Szalma utcában élnek.[83] Ha nem tévedek, olvastam Arisztotelész összes etikai tárgyú könyvét, néhányról még előadásokat is hallgattam, és mielőtt mély tudatlanságomra fény derült volna, azt hittem, értem is. Amikor pedig magamba néztem, azt találtam, hogy némileg több

[83] A párizsi Szalma utca: Rue de Fouarre, azelőtt Rue des Ecoliers, Rue d'Ecole. Az *Artes* fakultás volt itt, a diákok szalmabálákon ültek.

tudásra tettem szert belőlük, ám nem váltam jobb emberré – ahogyan illett volna –, és gyakran panaszoltam magamban, néha még másoknak is, hogy nem telesedett be, amit ez a filozófus ígér az *Etika* első könyvében, tudniillik az, hogy a filozófia e részét nem azért tanuljuk, hogy többet tudjunk, hanem azért, hogy jobb emberré váljunk.[84] **144.** Úgy látom, hogy ő az erény fogalmát ragyogó módon meghatározza, körülírja és éles elmével tárgyalja, s mindazt, ami jellemzi az erényt és a vétket. Amikor mindezt elsajátítottam, valamicskével többet tudtam, mint korábban; azonban lelkem ugyanaz maradt, mint azelőtt, akaratom is, és én magam is. Mert más dolog tudni valamit, más szeretni, más érteni és más akarni. Nem vonom kétségbe, megtanítja, mi az erény; ám szavaiban nincs, vagy csak nagyon kevéssé van olyan ösztönző erő és tűz, amely az olvasó lelkét az erény szeretetére, a bűn gyűlöletére hevítené és lángra lobbantaná. **145.** Ha valaki ilyesmit keres, a latinoknál, s különösen Cicerónál és Annaeusnál talál rá, és – amin csodálkozhat valaki – Flaccusnál, annál a költőnél, akinek stílusa ugyan fésületlen, mondanivalója azonban nagyon kellemes. Mert mire jó, ha valaki megismeri ugyan az erényt, de megismerése után nem szereti? Mi haszna van, ha valakinek tudomása van a bűnről, de ez a tudása nem riasztja vissza? Sőt, Herkulesre, ha az akarat rosszra hajló, az erényhez vezető út nehézségei, és a bűnhöz vezető út csábító könnyedsége a tunya és

[84] Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika 1095a 6.1103b 27–29.*

bizonytalan lelket – amint megismeri ezeket – a rossz oldalra állíthatja.[85] Nem lehet csodálkozni azon, hogy nem eléggé hathatósan buzdítja és ösztönzi az erényre a lelket Arisztotelész, aki a filozófia e részének atyját, Szókratészt – mint olyan embert, aki „csupán az etikával házal", hogy az ő szavait idézzem – kinevette és – ha hihetünk Cicerónak[86] – lenézte; persze őt meg Szókratész.

146. A latin szerzők azonban – mindenki tudja, aki olvasta őket – ékesszólásuk hegyes és lángoló nyílhegyeit irányítják és döfik az emberek szívébe, ami a lustákat felrázza, a didergőket felhevíti, az alvókat felébreszti, a gyengéket megerősíti, az elbukottakat felemeli, a földi dolgokhoz ragaszkodókat pedig magasztos gondolatokra és tisztes vágyakra sarkallja. Olyannyira, hogy már hitványnak tartják az evilági dolgokat, és bűneik felismerése önmaguk megvetését, a belső szemük előtt megjelenő erény látványa, alakja és – ahogyan Platón mondja – „a tisztesség látható arca" a bölcsesség és az erény csodálatra méltó szeretetét hozza létre bennük.[87] **147.** Jól tudom, hogy mindez Krisztus tanítása és segítsége nélkül egyáltalán nem következhetik be, és nem válhatik senki bölcs, erényes és jó emberré, ha nem iszik nagyot kortyolva –no nem abból a mesebeli, a Pegazus patanyomából keletkezett forrásból a Parnasszus völgyében, hanem – abból az igazi, egyetlen, mennyei eredetű forrásból olyan vizet, ami az örök élethez juttatja el; aki ezt

---

[85] A válaszúton álló Héraklészről szóló, eredetileg Prodikosznál található történetet ld. Cicero: *A kötelességekről I. 118.*
[86] Ld. Cicero: *A kötelességekről I. 1.*
[87] Cicero: *A kötelességekről I. 5.*; Platón: *Phaidrosz 250d.*

megkóstolja, többé nem szomjazik. Azok a szerzők, akikről beszéltem, sok mindent elmondanak és sokat segítenek azoknak, akik ezeket a dolgokat akarják elérni; ezt gondolják sokan számos könyvükről, és maga Szent Ágoston külön kiemelve nagy elismeréssel szól Cicero *Hortensiusáról* személyes tapasztalatai alapján.[88] **148.** Mert bár a mi végcélunk nem az erény – ahogyan ezek a filozófusok feltételezik –, mégis az erények jelentik az egyenes utat végcélunk felé; hangsúlyozom: a nem csupán megismert, hanem megkedvelt erények. Azok tehát az igazi erkölcsfilozófusok és az erények hasznos tanárai, akiknek az első és végső szándékuk az, hogy hallgatójuk és olvasójuk jó emberré váljon, akik nem csupán azt tanítják meg, hogy mi az erény és a bűn, és nem csupán belekiabálják tanítványaik fülébe az egyik ragyogó, a másik sötét elnevezését, hanem szívükbe ültetik a legjobb iránti szeretetet és buzgalmat, valamint a legrosszabb iránti gyűlöletet és elutasítást. Kellemesebb dolog egy jó akaratú és jámbor jellemmel foglalkozni, mint egy fogékonnyal és értelmessel. **149.** Az akarat tárgya – ahogyan a bölcsek gondolják – a jóság; az értelem tárgya az igazság. Fontosabb a jó akarása, mint az igazság ismerete. Az előbbinek ugyanis mindig vannak érdemei, az utóbbi gyakran vétkezik, és nincs mentsége. Ezért hatalmas hibát követnek el, akik idejüket az erény megismerésére, nem pedig megszerzésére fecsérlik el, akik pedig Isten megismerésére, nem pedig szeretetére, azok a lehető legnagyobbat tévednek. Isten teljes

[88] Szent Ágoston: *Vallomások III. 4.7.*

megismerése ugyanis ebben az életben semmiképpen sem lehetséges, szeretni azonban lehet jámbor módon és hevesen; s miként ez a szeretet mindig boldog, a megismerés gyakran nyomorúságos; például az ördögöké, akik megismerték az Istent, és most a pokolban rettegnek tőle. **150.** S bár a teljesen ismeretlen dolgokat nem szerethetjük, mégis elég megismernünk Istent annyira, amennyire ezt megtehetjük, valamint az erényt, hogy megtudjuk: ő minden jó legtündöklőbb, legüdítőbb, legkellemesebb, kimeríthetetlen forrása, aki által és akivel és akiben vagyunk, és ami jó van bennünk, Isten után pedig az erény e legjobb dolog. Ha ezt felismertük, Őt önmagáért, az erényt pedig Őmiatta szeretjük és tiszteljük teljes szívünkkel és lelkünkkel, Őt mint az egyetlen teremtőt, az erényt pedig mint életünk legfőbb ékességét. **151.** Minthogy a dolgok így állnak, talán nem kárhoztatható – pedig a bíráim azt gondolják –, hogy a mi filozófusainknak hiszek, különösen erkölcsi kérdésekben, bár ők nem görögök. Ha pedig akár az ő véleményüket, akár a sajátomat követve valami olyasmit mondok, amit Arisztotelész másként vagy ellenkezőleg állított, attól méltányosabb bírák még nem tartanának becstelennek. Jól ismert Arisztotelész szokása, amit Kalkhüdiosz beszél el Platón *Timaiosz*ához írott kommentárjában: „Neki az volt a szokása, hogy a teljes és összefüggő tanításból kiválogatta azt, amit jónak tartott, a többit pedig fölényes közönnyel figyelmen kívül hagyta." **152.** Ha tehát olyasvalamit állítottam, amit ő lenézett, figyelmen kívül hagyott, vagy amire esetleg nem is gondolt (hiszen ez lehetséges, nem ellenkezik az

emberi természettel, bár ha bíráim gondolatmenetét követem, e kijelentés nincs összhangban Arisztotelész hírnevével), ha tehát effélét állítottam, bármiről is legyen szó – mivel nem tudom, mi is az, hiszen bíráim nem őszintén és határozott vádakkal támadnak engem, hanem gyanúsítgatások és szóbeszéd alapján –, vajon elég ok ez arra, hogy a tudatlanság örvényébe merítsenek alá? Ha egy dologban tévedtem – bár lehetséges, hogy éppen ebben nem én, hanem ők tévednek – megvádolhatnak mindennel, és hozhatnak olyan ítéletet, mely szerint mindig mindenben tévedek és semmit sem tudok?

153. Mondhatja valaki: „Mi van tehát? Vajon te is zúgolódsz Arisztotelész ellen?" Egyáltalán nem Arisztotelész ellen, hanem az igazság érdekében, amit – bár tudatlan vagyok – szeretek, és az ostoba arisztoteliánusok ellen, akik nap mint nap minden egyes megnyilatkozásukban Arisztotelészt – akinek csak a nevét ismerik – szajkózzák, úgy gondolom, unalomba kergetve ezzel a hallgatóságukat, és vakmerően félreértelmezve kifacsarják még egyébként helyes tételeit is. Nálam jobban senki sem kedveli és tiszteli a híres férfiakat, és Ovidius mondását: „Amikor jelen voltak a költők, azt hittem istenek társaságában vagyok"[89] – én a filozófusokra és teológusokra vonatkoztatom. **154.** Ami pedig Arisztotelészt illeti – ha nem tudnám, hogy nagy ember volt, nem mondanám –, tudom, hogy igen jelentős férfiú volt, de ember. Tudom, hogy könyveiből sokat lehet tanulni, de hiszem azt, hogy ezeken túl is

[89] Ovidius: *Keservek IV. 10. 42.*

lehet valamit tudni, és biztos vagyok benne, hogy mielőtt Arisztotelész írni kezdett, mielőtt tudásra tett volna szert, s mielőtt megszületett, mások már sok mindent tudtak: például Homérosz, Hésziodosz, Püthagorász, Anaxagorász, Démokritosz, Diogenész, Szolón, Szókratész és a filozófia fejedelme, Platón.

155. Megkérdezik majd tőlem: „Ugyan ki adományozta a fejedelem címet Platónnak?" Hogy megadjam a választ: nem én, hanem – ahogyan mondják – az igazság, amit ugyan nem tudott megragadni, de meglátta, és közelebb jutott hozzá, mint a többiek. Továbbá igen jelentős szerzők: mindenekelőtt Cicero és Vergilius – aki ugyan nem említi név szerint, de elfogadja tanítását –, valamint Plinius, Plótinosz, Apuleius, Macrobius, Porphüriosz, Censorinus, Iosephus Flavius, a keresztény szerzők közül Szent Ambrus, Szent Ágoston és Szent Jeromos és sokan mások. Ha tehát nem lenne mindenki számára ismert, akkor is könnyen lehetne bizonyítani. De ki is ne adományozná neki ezt a címet, kivéve a skolasztikusok esztelen és zajos tömegét? Mert az, hogy Averroës mindenki másnál többre tartotta Arisztotelészt, onnan ered, hogy az ő műveit választotta kommentárja tárgyául, és szinte a magáévá tette ezeket; az írások nagy dicséretre méltóak ugyan, ám dicsőítőjük gyanús.

156. A régi közmondás érvényes erre a dologra: minden kereskedő a saját áruját dicséri. Vannak, akik önmaguktól semmit sem mernek leírni, ám mivel az írás vágya hevíti őket, mások műveit kommentálják; úgy tesznek, mint azok, akik nem értenek az építészethez, s így saját alkotásuknak

gondolják a falat, amit fehérre meszelnek. Úgy próbálnak meg dicsőségre szert tenni – amit önmaguk révén nem is remélhetnek elérni, sem mások révén, hanem szinte kizárólag az általuk kommentált szerzők és művek révén –, hogy munkálkodásuk tárgyát dicsérik, ezt lelkesen teszik, sőt mértéktelenül és mindig nagyon eltúlozva. **157.** Hogy mekkora ez a tömeg – mások műveit kommentálóknak vagy kirablóknak nevezzem-e őket? – arról a mi időnkben a *Szentenciáskönyv*[90] tudna panaszos hangon tanúskodni, ha el tudná beszélni, mit szenvedett el a sok ezer kézművestől. Volt-e valaha olyan kommentárszerző, aki az általa magyarázott művet ne úgy dicsérte volna, mint a sajátját? Sőt sokkal bőbeszédűbben, mivel más művét dicsérni udvariasság, sajátunkét pedig arcátlanság és gőgösség.

158. Nem említem most azokat, akik egész műveket választottak ki, akik közül az egyik, sőt a legjelentősebb Averroës. Macrobius pedig, aki bár nem csupán magyarázó, hanem kiváló szerző is, Cicero *Az állam* című művének mégsem teljes egészét, hanem csak egyetlen könyvének egy részletét választotta ki, hogy kommentálja. Közismert, hogy magyarázatának végén mit mondott: „Az igazat megvallva nincs ennél tökéletesebb mű, amelyben az egész filozófia megtalálható teljes egészében."[91] **159.** Képzeljük el, hogy ezt nem egy mű egy részéről mondja, hanem az összes filozófus összes művéről: mondhatná több szóval, de többet nem mondhatna; ha a teljességhez valamit

[90] Petrus Lombardus művéről van szó: *Libri quattuor sententiarum.*
[91] Macrobius: *A* Somnium Scipionis *magyarázata II. 17.17.*

hozzátesznek, az már felesleges. Mert hiszen a filozófusok összes művei – amiket már megírtak, és amiket meg fognak írni – tartalmazhatnak-e többet, mint a filozófia teljességét? Mert ha az összes mű tartalmazhatta vagy majd tartalmazhatja a teljességet, akkor az elsőből sem hiányzik semmi, és az utolsóból sem fog hiányozni semmi.

160. Erről elég ennyi. Tudom – amint mondtam –, hogy hírnevem komolyan veszélybe került azzal, hogy a neves filozófusokat nem csupán megemlítettem, hanem össze is hasonlítottam őket. Írásomnak mégis mentségére szolgál a szememre vetett s általam elfogadott tudatlanság, ami merésszé és bőbeszédűvé teszi az embereket. A dicsőség elvesztésétől és a hírnév csökkenésétől való félelmet – ami vissza szokta tartani a szónokokat – bennem barátaim ítélete megszüntette: kérdezem, mitől félnék? Ami elveszett, az már nem veszhet el és nem is csökkenhet. **161.** Bármit is mondok, az vagy megfelel barátaim ítéletének, vagy valami többletet is tartalmaz: ha a semmiből elveszünk valamit, ugyanúgy semmi marad. Attól kezdve tehát, hogy valamilyen szél ide sodort engem, szárazra vergődöm úgy, ahogy tudok, és azt mondom, amit – emlékszem – gyakran válaszoltam, időnként még nagy emberek kérdéseire is.

Ha ugyanis valaki Platónról és Arisztotelészről kérdez, hogy melyikük volt nagyobb és híresebb férfiú, nem vagyok annyira tudatlan – bár bíráim annak tartanak –, hogy ilyen nagy jelentőségű kérdésre meggondolatlanul válaszoljak, hiszen még kevésbé fontos kérdéseket is át kell gondolni és mérlegelni kell. **162.** Nagyon jól tudom ugyanis, hogy

gyakran tudós emberekről tudós emberek között mekkora vita támadt, például Ciceróról és Démoszthenészről, ismét csak Ciceróról és Vergiliusról, majd Vergiliusról és Homéroszról, Sallustiusról és Thuküdidészről, végül pedig Platónról és tanulótársáról Xenophónról, s még sokakról másokról. Ha az előbbiekkel kapcsolatosan sem lehet egyértelműen véleményt nyilvánítani és ítélkezni, akkor ugyan ki tartaná magát arra érdemesnek, hogy Platón és Arisztotelész között ítélkezzen? Ám ha azt kérdezik tőlem, hogy kettőjük közül melyiküknek nagyobb a dicsősége, habozás nélkül azt válaszolom, ami szerintem ebből a szempontból különbség köztük, hogy Platónt a fejedelmek és előkelő emberek, Arisztotelészt pedig a köznép dicsőíti. **163.** Platónt tekintélyesebb emberek dicsőítik, Arisztotelészt pedig többen, s mindketten megérdemlik, hogy a nagy emberek is és a sokaság is, azaz mindenki dicsőítse őket. Mert a természet és az ember ismeretében mindketten odáig jutottak, ahová halandó elmével és buzgalommal egyáltalán el lehet jutni. Az Istenre vonatkozó dolgok ismeretében Platón és a platonikusok előbbre jutottak, bár kettejük közül egyik sem volt képes elérni oda, ahová szeretett volna. De – amint mondtam – Platón előbbre jutott, s ez nem kétséges egyetlen hívő ember számára sem, aki olvasta a keresztény szerzők, mindenekelőtt Szent Ágoston műveit; azt még a görögök sem tagadják – ámbár mára kiveszett belőlük a műveltség –, akik elődeik nyomán Platónt „isteninek", Arisztotelészt „démoninak" tartják.[92]

[92] Ez a gondolat Petrarcánál másutt is előfordul *(Rerum memorandarum libri I. 26. 2.)*: „A

164. Azt is jól tudom, hogy Arisztotelész mennyit szokott vitatkozni műveiben Platónnal; hogy ezt ő mennyire tisztességesen és az irigység minden gyanúján felül állva teszi – bár egy helyen azt mondja, hogy barátja Platónnak, de még inkább barátja az igazságnak –, azt ő tudja, de tudnia kell, hogy ez rá is vonatkozik. Könnyű egy halottal vitatkozni. Platónt azonban halála után sok nagyszerű férfi védelmébe vette, nevezetesen az idea-tant, ami ellen legkeményebb vitapartnere tehetségének minden íját felajzotta. E vonatozásban a legismertebb és legalaposabb magának Szent Ágostonnak megnyilatkozása, akivel a jámbor olvasó – azt hiszem – jobban egyetért, mint Arisztotelésszel vagy Platónnal. **165.** Egy dolgot említek itt meg közbevetésképpen, hogy bíráim és a hozzájuk hasonló emberek tévedését megcáfoljam, akik a köznép nyomdokán járva azt szokták gondolni és dölyfösen, s nem kevésbé tudatlanul Arisztotelész szemére vetni, hogy sokat írt. Nem ebben tévednek: hiszen kétségtelenül sokat írt, még többet is mint gondolnák, mivel műveinek egy részét még nem fordították le latinra. Ám Platónról, akit nem ismernek és gyűlölnek, azt állítják, hogy csak egy-két művet írt; nem mondanák ezt, ha annyira tudósak lennének, mint amennyire tudatlannak neveznek engem. **166.** Nem vagyok művelt, görög sem vagyok, mégis több mint tizenhat könyvem van otthon Platóntól; nem tudom, vajon ezek közül egynek is hallották-e akár csak a címét is valaha? Elámulnak, ha ezt meghallják. Ha nem hiszik el, jöjjenek és nézzék meg.

---

görögök ... Arisztotelészt széleskörű tudományos ismeretei miatt démoninak nevezik." A 'démoni' ebben a szövegkörnyezetben 'félig isteni' jelentéstatalmú.

SZEGED

Könyvtáram – amit gondjaidra bíztam[93] –, bár egy tudatlan emberé, azonban igen gazdag, és bíráim is jól ismerik; nagyon sokszor próbára tettek engem; tegyék csak egyszer próbára Platónt is, hogy vajon ő is műveletlen létére lett-e híres. Rájönnek majd, hogy úgy van, ahogyan mondom, és elismerik – azt hiszem –, hogy bár tudatlan vagyok, de nem hazug. Ezek a művelt emberek nemcsak görög, hanem néhány olyan latinra fordított művet is meg fognak látni, amelyek másutt nem lelhetők fel. **167.** E művek minőségét úgy ítélik meg, ahogyan gondolják; mennyiségükről azonban nem merészelhetnek másképpen ítélni, mint én, és nem is vitatkozhatnak róla ezek a perlekedő emberek. De vajon hányad része ez Platón műveinek? Sokat láttam közülük saját szememmel, leginkább a calabriai Barlaamnál, aki korunkban a görög bölcsesség mintaképe volt. Ő kezdett el engem, aki még latinul sem tudtam,[94] görög nyelvre tanítani, és minden bizonnyal meg is tette volna, ha nem irigyli el tőlem a halál, és nem akadályozta volna meg ezt a tiszteletre méltó kezdeményezést, ahogyan szokta.

V. **168.** Nagyon messzire vándorlok tudatlanságom nyomában, és túlságosan szabadjára engedem lelkem és tollam. Vissza kell térnem. Ezek tehát és ehhez hasonlók az okai annak, barátom, amelyek kitettek engem társaim – furcsán hangzik – baráti, ugyanakkor ellenséges ítéletének. A legfőbb ok pedig az, hogy bár vétkes, ám mégis keresztény

[93] Petrarca 1367-ben bízta Albanzani gondjaira velencei könyvtárát, mivel Paviába utazott.
[94] Ez a megjegyzés természetesen ironikus.

ember vagyok. Mert ha esetleg azt hallhatnám, amit Szent Jeromos említ, hogy szemére vetettek: „Hazudsz, ciceroniánus vagy, nem keresztény. Ahol a kincseid vannak, ott a szíved."[95] **169.** Akkor azt válaszolnám, hogy romolhatatlan kincseim és szívem legértékesebb része Krisztusnál van. De a halandó élet gyengeségei és terhei miatt, amelyeket nemhogy hordozni, de még felsorolni is nehéz, bevallom, lelkem alantasabb részeit, amelyekben megtalálható a harag és a bűnös vágyakozás, képtelen vagyok úgy felemelni, ahogyan szeretném, mivel még ragaszkodnak a földhöz. S hogy hányszor és mekkora erőfeszítéssel kíséreltem meg elszakítani a földtől szomorkodva és méltatlankodva, s mivel nem sikerült, mennyit szenvedtem, annak tanúja egyedül én vagyok, és Krisztus tud róla, akit segítségül hívtam. Talán megkönyörül rajtam, és megsegíti erőtlen és a bűnök terhe alatt roskadozó nyomorult lelkem üdvös szándékát. **170.** Nem tagadom, sok hiú és ártalmas dologgal foglalkoztam. De nem számítom ezek közé Cicerót, akiről tudom, hogy soha nem ártott nekem, sőt igen gyakran hasznomra volt. Senki sem csodálkozik azon, hogy ezt mondom, ha meghallgatja Szent Ágostont, aki önmagáról hasonló dolgokat állít; úgy emlékszem, hogy erről nem sokkal ezelőtt ejtettem néhány szót, másutt azonban bővebben is beszéltem, ezért most megelégszem ezzel az egy kijelentéssel. Azt sem titkolom, hogy örömet okoz nekem Cicero tehetsége és ékesszólása; úgy látom, ebben – hogy másokat ne említsek – maga Szent Jeromos is annyira örömét lelte, hogy

[95] Szent Jeromos: *Levelek XXII. 30.*

sem nevezetes rémisztő látomása, sem Ruphinus szidalmai – miszerint érezhető rajta Cicero hatása – nem tudták rávenni, hogy változtasson stílusán, habár amikor saját maga vette észre, más helyen mentegetőzik miatta. **171.** Cicero olvasása nem ártott neki, és senki másnak sem árt, ha hívő lélekkel és mértékkel olvassa, hiszen az ékesszólás szempontjából mindenkinek hasznos, sok embernek pedig az életét befolyásolta kedvezően. Különösen Szent Ágostonét, aki – mint említettem – amikor Egyiptomból távozni készült, zsebeit és ölét az egyiptomiak aranyával és ezüstjével tömte tele, és az egyház későbbi híres vitéze és előharcosa, mielőtt hadba szállott volna, hosszú ideig az ellenség ragyogó fegyvereit öltötte magára.

172. Amikor ilyen kérdések kerülnek elő, s különösen az ékesszólással kapcsolatban, bevallom, mindazok közül, sőt mindazok előtt, akik valaha is írtak, tartozzanak bármely néphez, Cicerót csodálom a leginkább. Mégsem utánzom oly mértékben, mint ahogyan csodálom, s inkább azon fáradozom, hogy eltérjek tőle, tudniillik azért, mert félek attól, hogy ha túlzott mértékben utánzom, olyanná válok, amit másokban nem helyeslek. Ha az, aki Cicerót csodálja, ciceroniánus, akkor én ciceroniánus vagyok. Bizony csodálom őt, sőt azon is csodálkozom, hogy képes valaki nem csodálni. Ha ez valaki számára tudatlanságom ismételt megvallásának tűnik, bevallom, hogy így érzek, így csodálom. **173.** Ám amikor arról van szó, hogy a vallásról, azaz a legfőbb igazságról, az igazi boldogságról, az örök üdvösségről kell gondolkodnom vagy beszélnem,

sem ciceroniánus, sem platonikus nem vagyok, hanem keresztény; minthogy biztos vagyok abban, hogy Cicero keresztény lett volna, ha láthatta volna Krisztust, vagy megismerhette volna Krisztus tanítását. Szent Ágoston ugyanis egyáltalán nem kételkedik abban, hogy Platón keresztény lett volna, ha az ő korában ismét életre kelt volna, vagy ha saját élete során előzetes ismerettel rendelkezhetett volna a jövőről. Ugyancsak ő tudósít arról, hogy kortársai közül számos platonikus lett keresztény, s ezt annál is inkább el kell hinnünk neki, mivel korábban ő is közéjük tartozott. **174.** Ha már megvan az alap, mivel zavarhatja meg a keresztény tanítást Cicero ékesszólása? Vagy mit árthat Cicero műveinek tanulmányozása, ha az eretnek könyvek olvasása sem ártalmas, sőt inkább hasznos, ahogyan az apostol mondja: „Mert szükséges, hogy megosztottság is legyen köztetek, hogy a kipróbáltak nyilvánvalókká legyenek."[96] Egyébként ebben a vonatkozásban sokkal hitelesebbnek tartok egy jámbor katolikust, még ha tudatlan is, mint magát Platónt vagy Cicerót.

175. Tehát ezek a tudatlanságomra vonatkozó hathatósabb érvek; Herculesre mondom, örülök, ha igazak, s vágyom arra, hogy napról napra igazabbak legyenek. Mert ha vádlóim meghallanák (és ebben teljes mértékben egyetértek a nagy emberekkel), hogy valamelyik híres filozófus, esetleg istenük, Arisztotelész életre kelt, és keresztény lett, műveletlenséggel és tudatlansággal vádolnák meg, és akire korábban

[96] *Pál apostol 1. levele a korintusiakhoz 11, 19.*

felnéztek, azt most ezek a tudatlanok gőgösen lenéznék – ennyire szánalmasak, és ennyire gyűlölik az igazságot –, mintha elbutult volna attól, hogy a világ fecsegő és homályos tudatlanságból megtért az Atyaisten ismeretére! **176.** Nem kétséges számomra, hogy Victorinust, akit – míg retorikát tanított – annyira nagyra értékeltek, hogy a Forum Romanumon szobrot állítottak neki, rögtön azután, hogy Krisztust és az igaz hitet fennhangon és üdvös szóval megvallotta, a gőgös ördöghívek – akiknek fenyegetése miatt, mint Szent Ágoston beszámol róla a *Vallomások*ban, elhalasztotta megtérését – dadogónak és őrültnek tartották. **177.** Ugyanezt gyanítom magáról Szent Ágostonról is, annál is inkább, mivel ő ismertebb ember volt, és ismertebb a megtérése, és amennyivel hasznosabb és kedvesebb a híveknek, annyival gyűlöletesebb és gyászosabb Krisztus és az Egyház ellenségeinek. Amikor Milánóban – ahogyan ő maga említi a már idézett *Vallomások*ban – abbahagyta a retorika tanítását, az igazság leghűségesebb és legszentebb szószólójának, Szent Ambrusnak a keze alatt elsajátította a mennyei tudományt, és az igazság útjára lépett, és Cicero magyarázójából Krisztus tanainak hirdetője lett.

178. Elmesélem, hogy mit hallottam egyszer róla, s így megértheted, hogy a szóban forgó betegség mennyire súlyos, mennyire ártalmas és mennyire veszedelmes. Amikor egy híres férfiúnak Szent Ágostonról valami olyasfélét mondtam, ami tetszett neki, ő felsóhajtva így válaszolt: „Ó mennyire fájdalmas, hogy egy ilyen nagy elmét ostoba

mesék hálóztak be." Erre én: „Szerencsétlen vagy, ha ezt mondod, és igen nyomorult, ha így is gondolod." Ő felnevetett, és így szólt: „Te pedig sokkal inkább ostoba vagy, ha el is hiszed, amit mondasz, pedig jobb véleménnyel voltam rólad." Vajon mit gondolhatott rólam? Talán azt, hogy hallgatok, s így vele együtt megvetem a jámborságot? **179.** Az égiek és az emberek hitére mondom! Hát ezek ítélete szerint már senki sem lehet művelt, csak az, aki eretnek, őrült, és mindenekelőtt szemtelen és erőszakos, s aki, miként egy kétlábú állat, az utcákon és a tereken vitatkozik a négylábúakról és egyéb állatokról? Miért furcsa, hogy barátaim nemcsak tudatlannak, de őrültnek is tartanak, hiszen kétségkívül ehhez a csordához tartoznak, akik a jámborságot lenézik, akármilyen tehetség is gyakorolja, és a vallásosságot az önbizalom hiányának tulajdonítják, továbbá úgy gondolják, hogy nem tehetséges és nem is eléggé tudós az, aki nem merészel valamit mondani Isten ellen, valamit vitatni a katolikus hit ellenében; ám Arisztotelészre egy rossz szót sem mondanak? **180.** Minél hevesebben kezdi valaki a hitet támadni (mert legyőzni semmilyen ész, semmilyen erő nem tudja), az ő szemükben annál tehetségesebb és tudósabb; minél hűségesebben és becsületesebben védelmezi valaki, annál ostobábbnak és butábbnak tartják, és azt hiszik, a hit leplét tudatlanságának ismeretében ölti magára, hogy ezzel fedje el és védje meg magát. Mintha meséik nem lennének tele ellentmondással és bizonytalansággal, történeteik nem lennének tartalmatlanok és léhák, s biztos tudásuk lenne a bizonytalan és ismeretlen dolgokról, nem pedig

csupán kósza, rendezetlen és bizonytalan vélekedésük; az igazi hit ismerete azonban az összes tudás közül a legelmélyültebb, legbiztosabb s végül ez vezet leginkább a boldogsághoz! **181.** Ha valaki hátat fordít ennek, minden más út már tévút lesz, nem végcél, hanem összeomlás vár rá, s nem tudás, hanem tévedés lesz osztályrésze. Bíráimnak olyan a lelkülete és ítélete, hogy nem tudom: vajon csak a két előbb említett filozófussal és a hozzájuk hasonlókkal lettek elégedetlenek, vagy a legnagyobbal, magával Szent Pállal is; elégedetlenek voltak vele a zsidók, akiknek korábban kedves volt, ahogyan Szent Jeromos a *Galatákhoz* írott levél magyarázatában elmondja; ám egykor a farizeusoknak és a főpapoknak tűnt úgy, hogy megőrült, mivel farkasból bárány, a keresztények üldözőjéből Krisztus apostola lett, most azonban bírám is így gondolják. **182.** Azzal vigasztalódhatnék a szememre vetett tudatlansággal kapcsolatosan – s akkor is vigasztalódhatnék ezzel, ha őrültséggel vádolnának – hogy nem vagyok rossz társaságban Így is teszek. Sőt még tetszik is nekem és örülök, hogy tiszteletre méltó dolgok miatt vádoltak meg nem csupán tudatlansággal, hanem őrültséggel is.

183. Egyébként önmagammal kapcsolatban vidám vagyok, ám barátaim miatt szomorkodom; mert ha más ügy került volna ítélőszék elé, s talán kevésbé súlyos, ám olyan, amely nem mentes a bűntől és az istentelenségtől, s amely számukra halálos veszedelmet és gyalázatot, számomra pedig dicsőséget jelentene, s ennek során nem csupán a hírnévtől, hanem az élettől is meg kellene válni, ezt – ha úgy adódna –

nyugodt lélekkel elviselném. Elsősorban az aggaszt engem, hogy csalárd ítéletük igazi vagy egyetlen, de legalábbis legfőbb oka az irigység, ami minden ember szemét megtámadja – ám az egészséges és tisztán látó szemeket képtelen megfertőzni –, és látásukat homályossá teszi. **184.** Furcsa és ismeretlen dolog, s eddig még csak nem is hallottam róla, de most – pedig nem akartam – saját magam példáján tapasztalom és ismerem meg, hogy a baráti szívekbe is beköltözik az irigység. Baráti szívekről beszélek, de nem teljes és tökéletes barátságról, ami olyan, hogy barátját úgy szereti, mint önmagát. Szeretnek ők engem, de nem teljes szívvel. Pontosabban szólva: teljes szívvel szeretnek, de nem engem, teljes mivoltomban. Az életemet, testemet és lelkemet, mindenemet szeretik, kivéve hírnevemet, s különösen tudásom hírét, pedig ezt könnyű szívvel és habozás nélkül átadnám nekik, mindannyiuknak együtt és külön-külön is. **185.** Ez a „kivéve" sem gyűlöletből vagy lanyhább baráti érzelmekből származik, hanem – mint mondtam – irigységből, ami még a baráti lélekben is megtalálható; vagy ha durva hangzású ez a kifejezés, és jobban teszem, ha ezt is másként mondom: nem irigységről van szó, hanem fájdalomról. Talán, sőt biztosan azt fájlalják, hogy nem tartják műveltnek, sőt nem is ismerik őket azok a tudós emberek, akikről azt hallották, hogy engem – alaptalanul vagy megalapozottan – a művelt ember címre alkalmasnak találtak. Ezért akarják elrabolni tőlem azt, ami nekik nincs meg, pedig ha okosak volnának, nem is reménykednének ebben. Szándékaik összeütközésbe

kerülnek, és a tények ellentmondanak egymásnak, mivel annak, akinek a legjobbat vagy a legjelentősebbet akarják, attól tagadják meg a legkisebb dolgot is; úgy gondolom, nem annyira azért, mert nekem ez megvan, hanem azért, mert fájlalják, hogy nekik nincs meg. Azt kívánják – bevallom, jogosan –, hogy a barátságban egyformák legyünk, ám mivel nem lehetünk mindannyian egyformán híresek, azt akarják – amit könnyebben véghezvihetőnek gondolnak –, hogy mindannyian mindennapi emberek legyünk. **186.** Nem tagadom, a barátságban a legszebb dolog az egyenlőség. Amikor azonban az egyik fél egyértelműen tekintélyesebb, észrevehető, hogy a barátok lelke nem szívesen veszi magára a barátság jármát, mint amikor nem azonos erejű ökröket hajtanak egy igába. Az egyenlőségnek a szeretetben és a hűségben kell megjelennie, a vagyonban és a dicsőségben azonban nem. Ezt igazolja – hogy ismeretleneket ne említsek– Héraklész és Philoktétész, Thészeusz és Pirüthoosz, Akhilleusz és Patroklosz, Scipio és Laelius különbözősége. Barátaim majd meglátják – ahogyan jónak gondolják –, hogy milyen érzelemmel viseltessenek hírnevemmel szemben, hiszen velem – ha nem tévedek – kétségtelenül a legkedvesebben viselkednek.

VI. **187.** Én pedig, barátom – hogy ne maradjon semmi ismeretlen előtted, és tudd, hogy honnan és milyen lélekkel írom mindezt neked –, az örvénylő Pó folyón egy kis csónakban ülök.[97] Ne csodálkozz tehát, ha

[97] 1367 májusában Petrarca hajón utazott a Pó folyón Velencéből Paviába.

elbeszélésem vagy írás közben a kezem hullámzik; teljes tudatlanságommal együtt hajózom felfelé ezen a hatalmas folyón, amelynek a partján ifjúkoromban oly sokat írtam, és oly sokat elmélkedtem, s ezt az akkori öregek elismerték, még mielőtt ezek az ifjak öregkoromban tudatlansággal vádoltak volna. Ó állhatatlan emberi sors! **188.** Úgy tűnik, hogy a Pó is valamiképpen együtt érez velem – mintha emlékezne törekvéseimre és tudna régi gondjaimról – amiatt, hogy akit – ha lehet ezt nem gőgösen mondani – dicső ifjúként látott, az most dicstelen öregemberként bukkan elő, megfosztva hírneve ragyogó ruháitól. Hatalmas ellenirányú lendületével és örvénylésével folytonosan arra ösztönöz, hogy követeljem vissza jogaimat igazságtalan bíráimtól. Ám én már fárasztónak tartom és meggyűlöltem az irigységet keltő hírnév terhét – pedig korábban egyáltalán nem gondoltam volna –, és menekülök a perlekedés elől, nem törődöm mások megvetésével, a tőlem származó zsákmányt pedig meghagyom a kedves rablóknak. **189.** Lehetne az övék, én megengedném, ha a hírnév is, miként a pénz, a rablók birtokába kerülne azzal, hogy elrabolják a tulajdonosától. Lehetne az övék a tudásom is, vagy ami ugyanezt jelenti az ostobáknak, a tudás látszata. Én mindkettőtől vagy legalábbis az egyiktől, azaz a tudás látszatától megfosztva is boldogabb vagyok, sőt gazdagabb is az alázattal viselt szegénységtől, mint ők gőgösen zsákmányuktól, ami – úgy gondolom – nem is az övék. Elmegyek tehát boldogan, megszabadulva a ragyogó, ám súlyos kitüntetésektől, és felhajózok a Pón evező, vitorla és vontatókötelek

segítségével, Paviába térek vissza, a művelt és régi városba. Itt, ha kedvem lesz hozzá, megtalálom majd hírnevemnek a tengerészek között[98] elvesztett régi öltözékét; persze ezt az öltözéket itt nem nélkülözhetném, még ha nagyon akarnám, akkor sem. **190.** Majd arra törekszem mindig és azt óhajtom, hogy tudatlannak mondjanak – eközben viszont legyek jó vagy legalább nem rossz ember –, s így megpihenhessek: a fáradt embernek semmi sem édesebb a pihenésnél. Ezt tőlem mind a mai napig elvette a műveltségemről szóló – amint most hallom – hamis hírnév, s most tudatlanságom híre – akár igaz, akár hamis – biztosítja számomra. S így végre-valahára – bár későn – jó lesz. De félek, hiába törekszem és vágyakozom erre. **191.** Oly sokan nyilvánítanak bíráimmal ellentétes véleményt, hogy nem csak ott, ahová igyekszem, hanem az egész földkerekségen elterjesztették már ellenvéleményüket, jóllehet – amint már hallottad – én már belenyugodtam az ítéletbe. Mások szerint azonban – sok és tekintélyes ember ítélete alapján – vádlóim fejére kell visszaszállnia az ítéletnek; ezt a véleményt egyetlen város nem osztja: az a hírneves és kiváló város, ahol ellenem ítéletet merészeltek hozni: ott a nyüzsgő embertömegben és a tarka sokaságban sokan vannak, akik mindenféle tudás nélkül filozofálgatnak és ítélkeznek. **192.** Ott mindenben nagy a szabadság, s amit az egyetlen, ám a legnagyobb bajnak tartok az, hogy leginkább a beszédben mutatkozik meg a szabadság. Ebben bízva, gyakran a legostobább emberek támadnak meg hírneveseket, s hiába

[98] Ti. Velencében.

méltatlankodnak a derék férfiak, akik itt is sokan vannak; nem is gondolnám, hogy ebben a városban is annyira szép számmal élnek derék és mértékletes emberek. Ám mindenütt sokkal nagyobb az ostobák serege, s így a bölcsek méltatlankodása hiábavaló. Annyira édes mindenkinek a szabadság neve, hogy a szemtelenség és a vakmerőség – amit itt hasonló tulajdonságnak tartanak – tetszik a népnek. **193.** Ezért büntetlenül párbajra hívhatják a baglyok a sast, a hollók a hattyút, a majmok az oroszlánt; ezért zaklathatják a becsületes embereket az erkölcstelenek, a tudósokat a tudatlanok, a bátrakat a gyávák, a jókat a gonoszok; a gonoszok szabadosságának a derék emberek sem állnak ellen, mivel azok jóval többen vannak náluk, és a nép is támogatja őket, mert azt hiszik, hogy hasznos, ha bárki azt mondhat, amit csak akar. Annyira beléjük ivódott Tiberius császár mondása: „szabad városban a nyelvnek és az elmének is szabadnak kell lennie".[99] Szabadnak kell lenniük, ám úgy, hogy ez a szabadság ne sértse mások jogait.

194. Látod, hogy közeledem írásom végéhez, de nem jutok el odáig? Sok minden adódik ugyanis, ami akadályt jelent elbeszélésem menetében. Nem mintha nem tudnám, hogy sokkal bölcsebb és sokkal hatásosabb lenne, ha erről és hasonló dolgokról hallgatnék; de nehéz mozdulatlannak maradni, ha szurkálnak. Gyakran voltam kénytelen az efféle bolhákat szétnyomni vagy elkergetni. Könnyen elviseltem volna bíráimat, ha úgy ismernélek téged, hogy könnyen elviseled őket.

---

[99] Suetonius: *A caesarok élete – Tiberius XXVIII. 1.*

Mindezekben ugyanis nem a tudatlanságomat – amit szívesen elismertem –, hanem szemtelenségüket vettem zokon, ám – mint mondtam – ezt is elviseltem volna, ha te nem lennél. Bizony a te méltatlankodásod, nem pedig az enyém miatt szóltam ilyen hosszan; tudatlanságomról már nem is levelet, hanem könyvet írtam neked. **195.** Kibővítettem még sokaknak, sőt szinte mindenkinek a tudatlanságáról szóló gondolatokkal, amelyek írás közben jutottak eszembe; ha valaki hajlandó lenne ezzel alaposabban foglalkozni, nem egy könyvecske, hanem hatalmas könyv születhetne. Mert kérlek, a tudatlanságon kívül van-e valami, ami minden emberben közös? Van-e ami jobban tenyészik? Van-e, ami elterjedtebb? Akármerre is vizsgálódom – önmagamban és másokban –, sehol sem találok áradóbb tudatlanságot, mint éppen a bíráimban. Ha ezt ők is tudnák ugyanúgy, ahogyan én, talán tartózkodnának attól, hogy más ember tudatlansága ügyében ítélkezzenek, gonosz és ostoba ítélőszékükné mindig ítélkezési szünet lenne. **196.** Mert csak az ítéli el más emberben, amit önmagában is észrevesz, aki nagyon szemérmetlen. Egyetlen mentségük van: tudósnak tartják magukat, különösen akkor, amikor ítéletet hoznak; ugyanis világos, hogy lakomázás után történt az ítélethozatal.

Ha nem adtam volna új címet a könyvemnek, az első lapon ez állt volna: *Önmagam tudatlanságáról.* Ez a cím nem tűnhet furcsának, ha felidézzük, hogy a triumvir Antonius könyvet írt részegségéről. **197.** Annyival rútabb az a cím, mint amennyivel az erkölcsi vétkek rútabbak a

tehetség hibáinál. A tudatlanság valamiféle tunyaságból vagy veleszületett lomhaságból ered, a részegeskedés pedig a lélek eltorzult szándékából. Ahogyan könyvében Antonius bevallja, hogy Cicero fiát kivéve – micsoda szégyen! – ő a legrészegesebb ember,[100] úgy én sem tagadom, hogy én vagyok a legtudatlanabb, ám én nem egy, hanem négy kivételt említek.

198. De most már elég; félek, hogy túl sokat beszéltem; végre látom már a viharos tenger hullámaiból a kikötőt. Most már végre viseljem el emelkedett lélekkel tudatlanságomat, akkor is, ha ez hamis gyalázkodás, akkor is, ha igaz. Mert csak az fél a hamisságtól, aki nem bízik az igazságban; és csak az gyűlöli az igazságot, aki szereti a hamisságot. Ha a gyalázkodás hamis, gyorsan megszűnik, és kiötlőit, miközben azon kérődzenek, amit mondtak, szégyen fogja el. Mások meg se hallják, és egyetlen művelt ember kapuja sem nyílik meg előtte, nem talál náluk menedéket. Ha pedig igaz a híresztelés, miért mentegetőznék? **199.** Vajon a hiú hírnév szeretete miatt próbáljam meg megingatni a szilárd igazságot? Mert mi van ebben, ami szerfölött gyötörne egy nemes lelket, amely ismeri az emberi dolgokat és az égiekre vágyik? Hiszen ha elgondolkodik, felméri, hogy milyen kicsinyke, valójában szinte semmi, és hogy mennyire jelentéktelen az összes emberi tudás, összehasonlítva az emberi tudatlansággal vagy az isteni bölcsességgel. Nem mondom, hogy ezt elismeri egyik-másik filozófus, különösen azok, akiket a legnagyobb tudásúnak tartanak, mindenki más azonban igen. **200.** Figyelj rám,

---

[100] Plinius: *A természet története XIV. 147–148.*

barátom, bízz bennem, és hidd el, nem most jutott az eszembe, és nem most mondom el először, hanem már többször átgondoltam: azok közül, akik nagy tudós hírében állnak – akár a régiek, akár kortársaink közül –, valakit távolíts el az előkelő társaságból és nevük fényköréből, és gondosan vizsgáld meg; ha az igazság, nem pedig az emberek kiáltozása alapján ítéled meg, azt találod, hogy kevés tudás, ám igen nagy tudatlanság szorult beléjük. Meggyőződésem, hogy ezt ők maguk is bevallják, ha őszinték, és nem tűnt el belőlük a velük született szemérem. Állítólag Arisztotelész, amikor haldokolt, felsóhajtva azt mondta, hogy senki se hízelegjen magának és ne kérkedjen azzal, hogy okosnak tartják, hanem adjon hálát Istennek, ha neki véletlenül több jutott osztályrészül, mint másoknak. **201.** Ám ezt senki nem hiheti el fenntartás nélkül, s önmagával kapcsolatosan inkább önmagában, mint másban kell bíznia, önmagát zord bíróként, nem pedig hízelgő tapsolóként kell vizsgálnia. Mert ha valaki félreteszi az önmaga iránti jóindulatot – amivel rászedünk másokat, de önmagunkat is –, és nyitott szemmel önvizsgálatot tart, belül igen sok olyan dolgot talál, ami inkább sírásra, mint tapsra indítja.

202. De mellőzöm mindazt, amelyekről keservesebb panaszkodni – az erényekről van szó –, térjünk vissza a tudáshoz. Mert miért félne a szegény ember, hogy elveszít valamit, ha azok, akiket a leggazdagabbnak tartanak, valójában szegények? Hiszen a tudható dolgok egy kis szelete felett filozofálgatunk felfuvalkodottan, vitatkozunk nyughatatlanul, és gőgösködünk, mintha hatalmas tudással rendelkeznénk. E szűkre szabott

keretek között mozognak még azok is, akik a legnagyobbak, keveset tudnak, sok mindent pedig nem tudnak, és ha nem teljesen őrültek, jól tudják, hogy mennyire nem rendelkeznek tudással. Nagyon igaz Cicerónak az a mondása, hogy a komoly filozófus jól tudja, hogy mennyi minden hiányzik tudásából;[101] minél kevésbé értelmes valaki, annál kevésbé érzékeli ezt a hiányt, és annál kevésbé törődik vele. Ezért lehet azt tapasztalni, hogy a legnagyobb tudósok tanulnak a legmohóbban, a tudatlanság pedig mindent elhanyagol.

203. Ám e szegényes tudást – amelyben az emberi gőg tollatlan szárnyait tárja a szélbe – mily gyakran és mily éles szirtek fenyegetik! A filozofálgatóknak mily sok és mennyire nevetséges ostobasága! Mily sok egymásnak ellentmondó vélemény, mekkora makacsság, mekkora orcátlanság! Mennyi irányzat, mennyi véleménykülönbség, mennyi harc, mennyi bizonytalanság, mennyi zavaros kifejezés! Mekkora mélység, az igazságnak milyen megközelíthetetlen rejtekhelye, mily sok cselvetése a szofistáknak, akik minden erejükkel azon vannak, hogy az igazság felé vezető utat tüskebokrokkal torlaszolják el, hogy ne lehessen észrevenni, melyik ösvény visz egyenesen oda! **204.** Tudjuk, hogy az idősebb Cato ezért utasította ki a városból Karneadészt.[102] Végül mindezek között egyfelől mekkora meggondolatlanság mutatkozik meg, másfelől még a nagy emberekben is mekkora csüggedés, továbbá mekkora reménytelenség az igazság megragadhatósága iránt! Püthagorász azt

---

[101] Cicero: *Tusculumi beszélgetések III. 69.*
[102] Plinius: *A természet története VII. 112.*

mondta, hogy minden dolgot azonos erejű érvek alapján lehet igaznak vagy hamisnak tartani, és ez érvényes magára erre a kijelentésre is, vagyis hogy igaz-e vagy sem az, hogy minden érv védelmezhető. Vannak, akik azt mondják, hogy az igazságot mélyre elásták és egy mély gödörbe temették, mintha a föld gyomrában, nem pedig az ég magasában kellene keresni az igazságot, és kampókkal és kötelekkel kellene előbányászni, nem pedig a kegyelem létráján és az ész lépcsőjén kellene eljutni hozzá. Szókratész azt mondta: „Azt az egyet tudom, hogy semmit sem tudok."[103]

205. A tudatlanságnak ezt az alázatos, vagy sokkal inkább vakmerő megvallását kárhoztatja Arkheszilaosz, aki határozottan állítja, hogy még azt az egyet sem tudhatjuk, hogy nem tudunk semmit.[104] Íme, itt a dicsőséges filozófia, amely vagy bevallja tudatlanságát, vagy tagadja még azt is, hogy ismeretünk lehetne a tudatlanságról. Milyen veszedelmes körforgás, milyen kibogozhatatlan feladvány! Ezzel szemben a leontinoi-i Gorgiász, a legrégibb szónok, azt hitte, hogy a filozófus és a szónok egyaránt tudhat mindent, nem csak valamit, sőt úgy gondolta – ahogyan Cicero elbeszéli –, hogy a szónok mindenről ragyogóan tud beszélni[105] – amire ő biztosan nem volt képes; mert csak akkor beszélhetne mindenről ragyogóan, ha mindent tökéletesen ismerne. **206.** Ugyanígy gondolkodott Hermagorász, aki a szónoknak tulajdonítja nem csupán a szónoklattan, hanem a filozófia és minden dolog ismeretét.[106] Mekkora önbizalom

---

[103] Cicero: *Academica I. 16.*
[104] Cicero: *Academica I. 12. 45.*
[105] Cicero: *A feltalálásról I. 5. 7.*
[106] Cicero: *A feltalálásról I. 6.*

szorult ebbe az átlagos tehetségbe! Ám mindegyiküknél magabiztosabb Hippiász, aki azt merészelte állítani, hogy mindent tud, és igényt tartott nem csupán a szabad művészetekben, de a filozófiában és a mechanikában is a teljes elismerésre.[107] Isteni embernek nevezném, ha nem tartanám őrültnek.

De mivel bebizonyosodott, hogy az ember nem tudhat mindent, sőt sokat sem, és már rég elhallgatott és megszűnt az Akadémia, és nyilvánvaló, hogy csak akkor tudhatunk valamit, ha Isten feltárja előttünk, továbbá hogy elegendő annyit tudnunk, amennyi elegendő az üdvözüléshez. **207.** Sokan elpusztultak, akik többet tudtak a kelleténél, és azt mondogatták magukról, hogy bölcsek, ahogyan az apostol mondja: „esztelenek lettek és sötétség borult oktalan szívükre."[108] Ha a józanság ismerete osztályrészem lesz – mivel a műveltséggel nem rendelkező szentek egész serege mutatja meg, hogy nagy műveltség nélkül, sőt teljesen tudatlanul is osztályrészül juthat ez férfinak, nőnek egyaránt –, az elegendő lesz nekem, és boldognak tartom majd magam. Nem fogok bánkódni tanulmányaim miatt, és ezeket a tudatlan fecsegőket – akik felfuvalkodottak nem létező műveltségüktől, és szeretik, ha műveltnek tartják őket, bár nem azok – vagy szánni, vagy gyűlölni fogom és kinevetem. Ostoba és ismeretlen dolgokról vitatkoznak, s én nem irigylem tőlük sem fennhéjázásukat, sem ártalmas pöffeszkedésüket, egyáltalán semmijüket, még gazdagságukat sem, mivel soha nem őszinték

---

[107] Cicero: *A szónokról III. 127.*
[108] *Pál apostol levele a rómaiakhoz 1,21–22.*

magukhoz, és eltávolodnak maguktól, és önmagukat önmagukon kívül keresik.

208. Végül a tudós névtől szívesen megválok, és már meg is váltam: ha méltatlan azért, hogy eleget tegyek az igazság és a lelkiismeret elvárásainak, ha mégsem, akkor az irigységének. Erről azonban az utókor fog ítélni, ha a hírnevem nyomán eljutok oda; ha nem, a feledés. Mondom, az igazságos utókor ítél, amit a méltányos ítélkezésben nem akadályoz sem az érzelmek zűrzavara, sem a gyűlölet, sem a harag, sem a szeretet, sem az irigység – az igazság ellenségei. Az utókor ítél, ha egyáltalán ismer majd engem; bíráimat azonban biztosan nem fogja ismerni; mert akiket saját koruk sem ismeri, aligha ismerheti az utókor. **209.** Ítélkezik és bíráskodik, és ha bíráim véleményét fogadja el, belenyugszom; ha mellettem dönt, azért nem fogok ezekre haragudni, mert tudom, mekkora az érzelmek hatalma az emberi lélekben. Az érzelmek fogalmazták meg az ítéletet ellenem; tévedek: egyetlen érzelem, amelyet oly gyakran emlegettem ma, az irigység. Ez íratta le a kezükkel azt, amit sem a szeretet, sem az értelem nem volt képes megváltoztatni. Miért haragudjak hát a barátaimra azért, amit az ellenségük követett el? Ha a fiú gonoszságával nem törődik apja, ha apjáéval a fiú, az ellenség gonoszsága mennyivel kevésbé kell hogy ártson a barátnak, különösen ha éppen a gonoszság börtönében és bilincseiben vergődik; ámha egyszer kiszabadul innen, megbosszulja a rajta és barátain esett sérelmeket.

210. Sok példa áll előttem, amely haragomat – ha egyáltalán lenne – visszaszorítja, vagy enyhítőszereivel lecsillapítja. Mert létezett-e valaha is olyan tanítás, szentség vagy erény, amely annyira magasztos lett volna, hogy ne akadt volna, aki gyalázza? Sőt inkább, ahogyan Livius mondja: „minél nagyobb a dicsőség, annál inkább fenyegeti az irigység".[109] S ez így van. Habár az irigység a gonoszság tunya fajtája és a magasztos lelkekhez nem fér hozzá, ám mint a vipera – ahogyan Ovidius mondja[110] – , a földön csúszik, és jellemző rá, hogy a messze fölé magasodó dicsőség gyökereit megtámadja, és a ragyogó hírnevet megfertőzi mérgével; ugyanúgy, ahogyan a föld alatt élő férgek mardossák a magas fák gyökereit, és ezzel a csendes támadásukkal ártanak neki. Gyakran az irigység is csendben dühöng; olykor azonban, amikor a lélek szenvedélye megtöri a csendet, hangosan kiáltozva őrjöng. **211.** Homérosz az *Íliász*ban elbeszéli, hogy Therszitész, akinek lába sánta és kifacsarodott, válla púpos, mellkasa beesett, feje kopasz és rühes volt, Agamemnónt, a görögök vezérét és Akhilleuszt, a legvitézebb görög hőst nyilvánosan ócsárolta;[111] Vergilius pedig az *Aeneis*ben beszél arról, hogy Drances Turnust gyalázta.[112] Ezen én egyáltalán nem csodálkozom: természetes, hogy az ellentétes dolgok gyűlölik egymást. Mit nem mondtak az isteni Iulius és Augustus császárra barátaik és ellenfeleik egyaránt! Ám hihetetlen mértékben csodálkozom azon, hogy Pescennius Niger, ez az

---

[109] Livius: *A római nép története a város alapításától XXXV. 10. 5.*
[110] Ovidius: *Pontusi levelek III. 3. 101–102.*
[111] Homérosz: *Íliász II. 216–269.*
[112] Vergilius: *Aeneis XI. 122 skk.*

igen bátor férfiú azt állította a Scipiók családjáról – amely az egész római birodalomban közismert volt –, hogy inkább szerencsések voltak, mint bátrak. E kijelentése kétségkívül nem irigységből eredt, inkább a meggondolatlan ítéletalkotás szabadosságából. Ezek és a hasonló példák azonban számunkra idegenek és távoliak; térjünk át hozzánk közelebb álló példákra.

212. Felhozhatnék példaként szenteket, s különösen Szent Jeromost; ám a témám világi jellegű, és kizárólag a műveltségről van szó. Ezért inkább azokról mondok néhány szót – de nem mindről –, akik tárgyamhoz közelebb állnak. Legelőször is, ki ne hallott volna arról, hogy Epikurosz elviselhetetlen gőggel vagy gyűlölettel vagy mindkettővel szidalmazott mindenkit: Püthagorászt, Empedoklészt, Timokratészt? Ez utóbbit – bár barátja volt – állítólag minden művében sértegette, mert a filozófiában egy kissé eltért tőle és őrült vélekedéseitől. **213.** Van magyarázat arra, hogy ők hárman és mások, akiket sértegetett, miért tűrték el. Azért, mert Platónt is rendkívüli módon megvetette, Arisztotelészt is gyalázatos módon támadta, és Démokritoszt is. Ez utóbbitól tanulta mindazt, amit a filozófia terén tudott, és őt követte mindenben, még a kifejezésein is alig változtatott; őt még hevesebben szidalmazta, leginkább azért, mert azzal szeretett volna dicsekedni, hogy nem volt tanítómestere, és azt a látszatot akarta kelteni. Ebben a gyalázkodó kedvben követte tanítóját Métrodórosz és Hermakosz, akik az előbb említett filozófusokat sértegették, nem kímélve tekintélyüket és dicsőségüket. **214.** Zénón is

gonosz nyelvű és gúnyolódó volt, aki az éles elméjű Khrüszipposzról – aki ugyanahhoz az irányzathoz tartozott, mint ő – állandóan megvetéssel beszélt, és nem Khrüszipposznak, hanem Khrüszippának nevezte. Ám nemcsak kortársait, hanem a filozófia atyját, Szókratészt is gyalázkodással és szidalmakkal támadta, és – mivel úgy gondolom, hogy idegen nyelven maróbb a gúny – , ezért latinul nevezte attikai bohócnak.[113] Az ő gúnyos kifejezését – ha nevezhetem így, s nem inkább sértésnek kellene mondanom – később Ciceróra alkalmazták vetélytársai, éppen arra az emberre, aki tudósított róla; őt beszédének emelkedett ünnepélyessége miatt nevezték néhányan így: „bohóc, aki konzuli méltóságot viselt"; illő tréfa ez, de nem e férfiú füléhez és szokásaihoz, hanem inkább a tréfálkozók szájához és idétlenségéhez. **215.** Közismertek Seneca Quintilianusra, és Quintilianus Senecára szórt szidalmai. Mindketten kiváló emberek voltak, s mindketten hispániaiak; mégis egymást marcangolták, és egymás stílusát ócsárolták. Hihetetlen dolog ilyen tehetséges emberek esetében! Általában a tudós emberek a tudatlanok gyűlöletének és bámulatának tárgyai, akik – amint alkalmuk nyílik rá – becsmérlik őket. A tudós emberek azonban, még ha személyesen nem is ismerik egymást, összetartó közösséget alkotnak, hacsak nem rombolja szét az irigység és az elsőség iránti vágy; azt hiszem, ez történt az előbb említett két férfiú és a korábban említettek esetében is. Ha ez meg is szűnik – különös ezt mondani –, úgy tűnik,

[113] Cicero: *Az istenek természetéről I. 93.*

mégis létezik a híres férfiak között bizonyos vetélkedés – mint amikor a szél elülte után még háborog a tenger –, aminek két okáról olvastam valahol. **216.** Az egyik a tanítványok és a tisztelők ragaszkodása, ami véleményük ütköztetésére kényszeríti őket, bár szívesebben megpihennének. A másik ok egyenlőségük: ezt éppen ők nem érzékelik, akiket összehasonlítanak, és a külső szemlélők megítélése miatt annyira ellentétbe kerülnek, hogy bár alapvetően egyetértenek egymással, és mentesek az érzelmektől, mégsem állnak szóba egymással, és mint két szomszédos hegy vagy két magas torony, a magasságukról és nagyságukról vitatkoznak. **217.** Erre jó példa – ha emlékezetem nem csap be – a korábban már említett Platón és Xenophón. Előfordul néha, hogy az ellentéteknek nem csak az előbbieknél, hanem a korábban felsoroltaknál is súlyosabb oka van: ezt nem a tudás iránti irigység, hanem a mélységes gyűlölet lobbantja lángra. A Sallustius és Cicero, valamint Aiszkhinész és Démoszthenész közötti ellentét, és egymás elleni támadásaik nem a tehetségükre és stílusukra vet rossz fényt, hanem erkölcseikre, s ezek a vitairatok mindig tartalmaznak valami keserűséget és ellenségeskedést, de sohasem sugároznak magukból nyugalmat. **218.** Nincs itt móka és tréfa, hanem csak vetélkedés, ám egészen más, mint amilyen az irodalomban a dicsőség érdekében be szokott következni; ezzel összehasonlítva bíráim összes csipkelődését a legnyugodtabb lélekkel el kell viselnem. Hiszen mindazokon kívül, akikről az imént hallottál, ezer más férfiút is megemlíthetnék, csupán azok közül, akik a

műveltségben vetélkedtek egymással, nevezetesen Homérosszal kapcsolatban Arisztarkhoszt és Zóiloszt, Vergiliusszal kapcsolatban Cornificiust és Evangelust, Ciceróval kapcsolatban Asiniust és Calvust. Eközben eszembe jut Caligula, aki – megvallom – kegyetlen császár volt ugyan, ám a legkevésbé sem volt műveletlen. Amikor azon gondolkodott – ahogyan megírták róla –, hogy Homérosz műveit elpusztítsa, ezt mondta: miért nem teheti meg azt, amit Platón megtehetett, tudniillik ő az ideális államából eltávolította Homéroszt. **219.** Ám kevésen múlott, hogy Vergilius és Titus Livius írásait és képmását nem távolíttatta el minden könyvtárból; Vergiliust ugyanis tehetségtelennek és tudatlannak, Liviust pedig szószátyár és hanyag történetírónak ítélte. Senecáról – akit korában is elismerés övezett és most is – azt mondta, hogy olyan, mint a homok mész nélkül.[114]

Férfiakról beszélünk; pedig Leuntium, a görög nő, sőt – ahogyan Cicero mondja – kurvácska arra merészkedett, hogy Theophrasztoszt írásban támadja meg.[115] **220.** Ki méltatlankodna ezeket hallván azon, hogy valami kellemetlent mondanak róla, amikor ilyen férfiakra ilyen emberek ilyesmiket mondtak? Semmi sincs hátra, csak az – nem rólad és néhány más emberről beszélek, akiknek szeretetéhez nincs szükség ösztönzésre –, hogy kérve kérjem barátaimat, akik egyszersmind bíráim is, hogy engem – ha nem is úgy, mint művelt embert vagy jó embert, vagy ha az sem vagyok, mint barátot, vagy ha azt sem érdemlem ki erénybeli

[114] Suetonius: *A caesarok élete – Caligula, XXXIV. 3–4., LIII. 3.*
[115] Cicero: *Az istenek természetéről I. 93.*

fogyatkozásaim miatt, legalább úgy, mint jó szándékú és őket szerető embert – szeressenek.

VÉGE

FÜGGELÉK II.

DE SUI IPSIUS ET MULTORUM IGNORANTIA

Ad Donatum Apenninigenam grammaticum

Habes en, amice, iam tandem expectatum promissumque librum, parvum de materia ingenti, mea scilicet ac multorum ignorantia, quam si ingenii in incude studii malleo extendere licuisset, crede michi, in cameli sarcinam excrevisset. Nam que latior loquendi area, quis campus ingentior, quam humane tractatus ignorantie, et presertim mee? Ita vero hunc leges, ut me ante focum hibernis noctibus fabulantem audire soles, et qua impetus fert vagantem. Liber quidem dicitur, colloquium est; nil de libro habet preter nomen, non molem, non ordinem, non stilum, non denique gravitatem, ut qui cursim in itinere approperante conscriptus sit; sed ideo librum appellare mens fuit, ut parvo te munere, magno sed nomine promererer, et fisus licet nostra tibi omnia placere, tamen ita te fallere cogitavi. Est et inter amicos hic fallendi usus, pauxillum pomorum vel exiguum obsonium missuri, vase argenteo inclusum, candido linteo obvoluimus, nec plus nempe quod mittitur, nec melius, sed accipienti gratius, honestius fit mittenti; sic et ego rem parvam pulcro velamine honestavi, cum quod epystulam possem dicere, librum dixi, qui tibi non idcirco vilior fuerit, quod lituris et additionibus plurimis intertextus et pleno undique margine circumfertus est; etsi enim oculis demptum aliquid sit decoris, animo tamen tantundem gratie additum videri debet, quod hinc vel maxime te michi familiarissimum intelligis, cui sic scribam, ut additiones ac lituras ceu totidem signa familiaritatis ac dilectionis aspicias. Nec preterea dubitare possis meum esse, qui et manu mea tibi olim notissima scriptus et quasi de industria tot cicatricibus deformatus ad te veniat, memorans tale aliquid de Nerone principe scripsisse Suetonium Tranquillum: «Venere, inquit, in

manus meas pugillares libellique cum quibusdam notissimis versibus, ipsius cirographo scriptis, ut facile appareret non translatos aut dictante aliquo exceptos, sed plane quasi a cogitante atque generante exaratos, ita multa et deleta, et inducta et superscripta inerant». Et hec quidem ille. Nil tibi nunc aliud sum scripturus. Vive mei memor, et vale. Patavi, idibus Januariis, mei doloris in lectulo, hora noctis XI.

FRANCISCI PETRARCE LAUREATI
DE SUI IPSIUS ET MULTORUM IGNORANTIA LIBER INCIPIT

I. **1.** Nunquam ne igitur quiescemus? Semper conflictabitur hic calamus? Nulle nobis erunt ferie? Quotidie amicorum laudibus, quotidie emulorum iurgiis respondendum erit? Nec invidiam aut latebre excluserint aut tempus extinxerit? Nec quietem michi omnium ferme pro quibus humanum laborat atque estuat genus, rerum fuga pepererit?

2. Nec vacationem denique iam devexa ac defessa etas attulerit? O venenum pertinax! Que me pridem rei publice excusasset, nondum excusat invidie, cumque illa cui multum debeo me absolvat, hec, cui nil debeo, me molestat. Olim, fateor, stili tempus erat amicioris, et naturam meam semper et etatem iam tranquillior decebat oratio.

3. Date veniam, amici; et tu, lector, quisquis es, parce, oro. Tuque ante alios, Donate optime, cui hec loquor, ignoscito; loqui oportet, non quia id melius, sed quia contrarium difficile. Etsi enim ratio silentium suadeat, digna, nisi fallor, indignatio et iustus dolor verba extorquent. Avidissimus pacis in bellum cogor. Rursus ecce inviti trudimur, rursus ad censorium agimur tribunal - mirum! - nescio an invide amicitie, an amice dixerim invidie.

4. Quid non potes, livor improbe, si amicos etiam flamare animos potes? Multa experto hoc mali genus inexpertum hactenus nunc primum michi mea sors obicit, omnium gravissimum pessimumque. Nam cum hostibus congressus sepe prosperi, dulcis, ut quibusdam placet, ira est,

dulcis profecto victoria; cum amicis decertanti et vincere et vinci miserum. Michi vero neque cum amicis modo, neque cum hostibus, sed cum invidia bellum est.

5. Non novus hostis, licet insolitum pugne genus; pharetrata fere quidem in aciem descendit, sagittis aggreditur, e longinquo ferit. Hoc boni habet: ceca est, ut et facile declinetur, si provisa sit, et sine delectu iaciens sepe suos vulneret. Hoc michi nunc monstrum, salva amicitia, transfigendum. Anceps sane negotium e duobus invicem se complexis, illeso altero, alterum confodere. **6.** Tenes puto memoria ut apud Alexandriam Cesar inopino Marte circumfluus Ptholomeum regem secum in omnes belli casus trahit, ne sine illo pereat: que res sibi non exigua evadendi, ut creditur, causa fuit, quod illum scilicet mactare, simulque hunc servare difficile censuissent qui: illum oderant, hunc amabant.l **7.** Nec id, puto, excidit, ut die illo quo Persarum regnum Hortanis viri prudentis ingenio et septem virorum fortium virtute servili tyrannide liberatum est, Gophirus, unus ex coniuratis, fusco in loco tyrannorum alterum amplexus, sotios ut vel per suum corpus illum feriant hortatur, ne parcendo sibi ille forsan evaderet.

8. Et michi nunc igitur sancta clamat amicitia, ut vel per suum latus stili aciel impium feriam livorem, quem ipsa non equis amplexibus sinu fovet. Durum inter res tam iunctas tantis in tenebris discernere. Nitar tamen, ut sicut tunc Gophiro incolumi hostis occubuit, sic confutata nunc et perempta acri invidia, dulcis amicitia salva sit; que si vera est ad quod necessaria vera est virtus ubi non aliter fieri possit, extincta invidia ledi mavult, quam illa superstite supraque se regnante non ledi.

II. **9.** Sed iantandem ipsam rem aggrediar, mox ut loqui cepero, et, ni fallor, antequam ceperim, notam tibi non aliter quam michi, eoque fortasse notiorem, quo amici fame quam proprie studiosior est amicus, et facilius quidem et honestius irascimur, siquid in amicos dictum fuerit; quam si in nos. Itaque multi sua sprevere convitia, atque hinc laudati sunt. Amici

nemo tranquillus iniurias vel spectare potuit vel audire. Neque enim par animi magnitudo est, alienis ac propriis offensionibus non moveri.

10. Quomodo autem ignotum tibi esse potest, quod, ut michi notum esset, tu fecisti? de quo me spernente ac ridente doluisti? Nota tibi igitur loquar, non ut amplius innotescant, sed ut scias quo adversus invidiam sim animo, et eodem esse incipias, nec gravius alienum vulnus quam proprium ingemiscas; denique ut agnoscas quibus contra illam armis utor, qualiter longo usu atque acri studio et adversus oblatrantium murmur obsurdui et adversus lividos dentes obdurui. Et presentis quidem textus historie hic est.

11. Veniunt ad me de more amici illi quattuor, quorum nominibus nec tu eges, gnarus omnium, nec in amicos quamvis unum aliquid non amice agentes nominatim dici lex inviolabilis sinit amicitie. Veniunt autem bini et bini, ut illos seu morum paritas seu casus aliquis conglutinat. Nonnunquam vero simul omnes; et veniunt mira suavitate, letis frontibus dulcibusque colloquiis. Nec sim dubius, piis intentionibus, nisi quod nescio quibus rimulis in illas meliori hospite dignas animas infelix livor obrepsit. **12.** Incredibile negotium, verum licet, atque utinam non tam verum! Quem non salvum modo, sed felicem cupiunt, quem non solum amant, verum etiam colunt, visitant, venerantur, cui non tantum mites, sed obsequiosi ac liberales esse omni studio nituntur - o natura humana, et patentibus et abditis plena langoribus! - eidem illi invident!

13. Quid? Nescio, fateor, et inquirens stupeo. Non opes certe, quibus me tantum singuli superant quanto «delphinis balena britannica maior», ut ait ille; quas preterea et maiores optant michi et mediocres, easque non proprias, sed comunicabiles, non superbas, sed humillimas, sine iactantia, sine fastu, nec ulla prorsus invidia dignas norunt; non amicos, quorum michi partem maximam mors abstulit, quosque, ut reliqua omnia, partiri libens cum amicis soleo; non formam corporis, que, siqua unquam fuit, cunta vincentibus annis evanuit, et quamvis huic etati satis adhuc, Deo largiente ac servante, habilis, at certe invidiosa iampridem

esse desiit, et si qualis unquam fuit adhuc esset, an vel hodie possem, vel tunc poteram oblivisci, vel poeticum illud, quod puerulus hauseram: «forma bonum fragile est», vel illud Salomonis in eo libro quo parvulum docet: «fallax gratia, et vana est pulcritudo»? **14.** Quomodo igitur inviderent michi quod non habeo, quod dum habui, ipse contempserim, quodque si redderetur, nunc vel maxime cognita et experta eius instabilitate, contemnerem? Non denique scientiam aut eloquentiam, quarum primam penitus nullam michi esse confirmant; altera, siqua esset, apud illos hoc moderno philosophico more contemnitur et quasi literatis viris indigna respuitur. **15.** Sic iam sola philosophantis infantia et perplexa balbuties, uni nitens supercilio atque oscitans, ut Cicero vocat, sapientia, in honore est, nec redit ad memoriam Plato eloquentissimus hominum, nec, ut sileam reliquos, dulcis ac suavis sed ab his scaber factus Aristotiles. Sic a suo desciscunt seu deerrant duce, ut eloquentiam, quam ille philosophie ornamentum ingens ratus ei studuit adiungere, Ysocratis, ut perhibent, oratoris gloria permotus, hanc isti impedimentum probrumque extiment; **16.** ultimo, non virtutem ipsam, optimam haud dubie, invidiosissimamque rerum omnium, sed illis, ut puto, vilem, eo quod nec tumida nec elata est.

Hanc michi ergo vere optarem, sed profecto concorditer ac libenter tribuunt, et cui parva negaverint, muneris instar exigui, quod est maximum largiuntur. Virum bonum, imo optimum dicunt, qui o utinam non malus utinamque non pessimus, in iudicio Dei sim! Eundem tamen illiteratum prorsus et ydiotam ferunt; cuius aliquando contrarium iudicio literatorum hominum diffinitum est, quam veraciter non laboro. Neque enim magnifacio quod michi eripitur, modo quod conceditur verum esset. **17.** Cupidissime cum his fratribus meis nature parentis ac gratie celestis hereditatem sic partirer, ut ipsi quidem literati omnes, ego autem bonus essem. Literarum vero vel nichil, vel nonnisi quantum quotidianis Dei laudibus oportunum est novissem. Sed heu! vereor ne et humile me frustretur votum et superba illos opinio. Ipsi autem mitem, bonis moribus et

multa me asserunt amicitiarum fide; in quo quidem ultimo, nisi ego fallor, non falluntur. **18.** Ceterum ea est causa cur me in amicis habeant, non ingenium ullum, non industria, non doctrina, non studium honestarum artium aut spes veri ex me unquam audiendi discendique. Ita plane eo reditum, quod de Ambrosio suo narrat Augustinus: «Amare» inquit «eum cepi, non tanquam doctorem veri, sed tanquam hominem benignum in me»; seu quod de Epycuro sentit Cicero, cuius cum multis in locis mores atque animum probet, ubique damnat ingenium ac doctrinam respuit.

19. Quibus ad hunc modum sese habentibus, quid michi invideant dubitari potest; cum invidere aliquid non sit dubium; neque enim bene dissimulant, nec internis pulsas stimulis linguas frenant; quod in hominibus, alioquin non incompositis nec insulsis, quid nisi evidens passionis indomite signum est? Quodsi invident, ut faciunt, nec quod invideant est aliud, utique latens virus per se ipsum panditur. **20.** Unum enim hoc inane invident, quantulumcunque est, nomen, et hanc famam, que viventi maior forsitan quam pro meritis aut pro comuni more obtigit, qui perraro vivos celebrat. In hoc illi obliquos defixere oculos, quo et nunc et sepe utinam caruissem; crebrius enim damno id memini michi fuisse quam usui, cumque non paucos michi fecerit amicos, hostes fecit innumeros, et ita michi accidit, ut his qui insigni casside, viribus haud magnis in pugnam eunt, quibus nil aliud chimere fulgor prestat, nisi ut a pluribus feriantur. **21.** Hec michi olim pestis perquam familiaris viridioribus annis fuit, nunquam vero molestior, quam que nunc exarsit, quod et ego delicatior ineundis bellis iuvenilibus ac talibus subeundis oneribus, et illa unde nec mereor nec verebar, et quando vel meis moribus victa vel evo iam consumpta esse debuerat, inopina renascitur.

22. Sed progredior. Cogitant se magnos, et sunt plane omnes divites; que nunc una mortalibus magnitudo est. Sentiunt, etsi in hoc multi se se fallant, nullum sibi nomen partum, nullum, si rite presagiunt, speratum. Has inter curas anxii tabescunt, et - quanta vis mali est! - rabidi velut canes, in amicos quoque linguas exerunt dentesque acuunt,

vulnerantque quos diligunt. Quenam hec cecitas? quisnam furor? Nonne enim sic et Pentheum furens mater lacerat, et Hercules parvos natos? Amant isti me et mea omnia, preter unum nomen, quod mutare non renuo, ut Thersites dicar aut Cherilus, vel si quid aliud malunt, si vel sic obtineam, nequa sit penitus tam honesti amoris exceptio. **23.** Eo vero acrius uruntur et ceco estuant incendio, quod et ipsi studiosi omnes et lucubratores magni sunt. Ita tamen, ut primus literas nullas sciat - nota tibi loquor omnia -, secundus paucas, tertius non multas, quartus vero non paucas, fateor, sed perplexas adeo tamque incompositas, et, ut ait Cicero, tanta levitate et iactatione, ut fortasse melius fuerit nullas nosse. Sunt enim litere multis instrumenta dementie, cuntis fere superbie, nisi, quod rarum, in aliquam bonam et bene institutam animam inciderint.

24. Multa ille igitur de beluis deque avibus ac piscibus: quot leo pilos in vertice, quot plumas accipiter in cauda, quot polipus spiris naufragum liget, ut aversi coeunt elephantes biennioque uterum tument, ut docile vivaxque animal et humano proximum ingenio et ad secundi tertiique finem seculi vivendo perveniens; ut phenix aromatico igne consumitur ustusque renascitur; ut echinus quovis actam impetu proram frenat, cum fluctibus erutus nil possit; ut venator speculo tigrem ludit, Arimaspus griphen ferro impetit, cete tergo nautam fallunt; ut informis urse partus, mule rarus, vipere unicus isque infelix, ut ceci talpe, surde apes, ut postremo superiorem mandibulam omnium solus animantium cocodrillus movet. **25.** Que quidem vel magna ex parte falsa sunt - quod in multis horum similibus, ubi in nostrum orbem delata sunt, patuit - vel certe ipsis auctoribus incomperta, sed propter absentiam vel credita promptius vel ficta licentius; que denique, quamvis vera essent, nichil penitus ad beatam vitam. Nam quid, oro, naturas beluarum et volucrum et piscium et serpentum nosse profuerit, et naturam hominum, ad quod nati sumus, unde et quo pergimus, vel nescire vel spernere?

26. Hec et alia huiusmodi, adversus hos scribas, non mosaica utique nec cristiana, sed aristotelica, ut sibi videntur, in lege doctissimos,

cum sepe liberius agerem quam soliti sint audire, idque fortassis incautius, ut qui inter amicos loquens nichil inde periculi providerem, mirari illi primum, post irasci. Et quoniam contra suam heresim ac paternas leges dici ista sentirent, collegerunt et ipsi concilium, non ut me, quem profecto diligunt, sed ut famam meam, quam oderunt, ignorantie crimine condemnarent. Vocassent utinam et alios! fuisset forsitan in consilio dicende sententie contradictum. **27.** Ipsi vero, ut concors esset et unanimis sententia, soli quattuor convenere. Ibi de absente atque indefenso multa et varia, non quod varie animati essent, cum unum omnes sentirent unumque dicturi essent, contra se tamen suumque iudicium, peritorum more iudicum, arguentes, ut velut contradictionum angustiis eliquata et expressa veritate coloratius diffinirent.

28. Dixerunt primum famam publicam pro me stare, sed parum fidei meritam responderunt; nec mentiti sunt; eo quod vulgus rarissime verum cernat. Dixerunt deinde maximorum atque doctissimorum hominum amicitias, quibus ornatam, quod in Domino glorier, vitam egi, eorum sententie obstare. Quin et regum familiarites plurimorum, nominatim Roberti Siculi regis, qui me iuvenem quoque crebro et claro scientie atque ingenii testimonio honestasset. Responderunt - et hic plane mentita est, non dico iniquitas, sed vanitas sibi - regem ipsum literarum magna etiam fama, sed nulla fuisse notitia; reliquos, quamvis doctos, in me tamen non sat perspicaci fuisse iudicio, seu amor ille seu incuriositas fuisset. **29.** Illud sibi preterea obiecere, quod Romanos Pontifices tres proximos pro se quemque certatim me ad sue familiaritatis insignem gradum, nequicquam licet, evocasse, et hunc ipsum qui nunc presidet, Urbanum, de me bene loqui solitum mitissimisque me literis visitasse iam; insuper et Romanum hunc principem - neque enim alius etate hac legitimus princeps fuit - me inter familiares caros numerare, meque ad se multa quotidie precum vi et nuntiis repetitis atque epistolis solitum vocare, late notum nullique dubium est. **30.** Ex quibus aliquod michi nonnullius precii argumentum queri sentiunt. Sed et hunc obiectum dissolventes, et pontifices, vel secutos

famam aberrasse cum ceteris, vel moribus non scientia inductos ut id agerent, asseruere, et principem studio gestarum rerum atque historiis motum, quarum aliquam michi notitiam non negant. Ad hec, obstare sibi dixerunt eloquentiam, quam ego mediusfidius non agnosco; ipsi autem persuasorem satis efficacem perhibent, quod, etsi rethorici sive oratoris officium sit apposite dicere ad persuadendum, finis persuadere dictione, multis tamen indoctis contigisse aiunt; quodque est artis tribuunt fortune, vulgatumque illud afferunt: «Multum eloquentie, parum sapientie»; nec advertunt diffinitionem catonianam illam oratoris huic calumnie adversantem. **31.** Obstare demum et scribendi stilum, quem non solum vituperare; sed parcius laudare veriti, elegantem prorsus et rarum, sed absque ulla scientia fassi sunt. Quod qualiter fieri possit, nec intelligo, nec intelligere illos reor; et, puto, si ad se redeant dictumque recogitent, tam futilis pudebit ineptie. Si enim primum verum esset, quod ego rursum nec fateor nec opinor, secundum falsum esse non dubitem; nam quo pacto omnium ignaro stilus excellens sit, qui eis nichil ignorantibus nullus est? Ita ne fortuita omnia suspicantes, locum non linquimus rationi?

32. Quid vis autem? seu quid reris? Expectas, credo, iudicum sententiam. Omnibus igitur ad examen ductis, nescio quem deum - quoniam nec deus volens iniquitatem, nec deus invidie aut ignorantie ullus est, quam geminam veri nubem dixerim - ante oculos habentes, brevem diffinitivam hanc tulere: me sine literis virum bonum.

O utinam veri nichil unquam preter hoc unum dixerint aut dicturi sint! Et, o alme salutiferque Iesu, vere literarum omnium et ingenii Deus ac largitor, vere rex glorie ac virtutum domine, te nunc flexis anime genibus supplex oro, ut si michi non amplius vis largiri, hec saltem portio mea sit, ut vir bonus sim; quod, nisi te valde amem pieque colam, esse non possum. **33.** Ad hoc enim, non ad literas natus sum; que si sole obvenerint inflant diruuntque, non edificant: fulgida vincula laboriosumque negotium ac sonorum pondus anime. Tu scis, Domine, coram quo omne desiderium atque omne suspirium meum est, quod ex literis, quando his sobrie usus

sum, nichil amplius quesivi, quam ut bonus fierem. Non quod id literas, aut, quamvis id ipsum polliceretur Aristotiles multique alii, omnino aliquem, nisi te unum facere posse, confiderem; sed quod per literas, quo tendebam iter honestius ac certius simulque iocundius extimarem, te duce, non alio. Tu scis, inquam, scrutator renium et medullarum, ita esse, ut dico. **34.** Nunquam tam iuvenis nunquamque tam glorie cupidus fui, quod interdum me fuisse non inficior, quin maluerim bonus esse quam doctus. Utrunque, fateor, optavi, ut infinita est et inexplebilis humana cupiditas, donec in te sistat, supra quem quo se erigat, non est. Duo optabam; sed quoniam alterum eripitur seu negatur, gratiam iudicibus meis habeo, qui e duobus michi optimum reliquerunt, modo ne id quoque mentiti sint, et ut michi preriperent quod volebant, quod non erat dederint. **35.** Quo iacturam ipse solarer meam, sed inani solatio, morem in me muliebris invidie secuti, que si queritur de vicine forma, bonam illam et bene moratam dicit, omnes denique titulos, falsos licet, illi cedit, unum et fortasse verum ut eripiat formose nomen.

At tu, Deus meus; scientiarum domine, extra quem non est alius, quem et Aristotili et philosophis quibuslibet ac poetis, et quicunque multiplicant loqui sublimia gloriantes, quem denique literis ac doctrinis et omnino rebus omnibus preferre debeo et volo; tu michi quod illi falsum tribuunt viri boni nomen, tribuere verum potes, et ut velis precor. **36.** Neque tam nomen bonum, quod unguentis preciosis prefert Salomon, quam rem ipsam posco, ut sim bonus, ut te amem amarique merear abs te - nemo enim sic suis amatoribus vicem reddit - ut te cogitem, tibi obsequar, in te sperem, de te loquar. Recedant vetera de ore meo, et tibi preparentur cogitationes mee. Vere enim arcus fortium superatus est et infirmi accincti sunt robore; feliciorque est multo unus ex pusillis istis qui in te credunt, quam Plato, quam Aristotiles, quam Varro, quam Cicero, qui suis omnibus cum literis te non norunt, et admoti iunctique tibi, qui petra es, absorpti sunt iudices eorum, et literata ignorantia patefacta est. **37.** Litere igitur sint vel horum qui illas michi auferunt, vel quia horum, nisi

fallor, esse non possunt, sint quorumcunque potuerint; horum autem sit suarum opinio rerum ingens, et Aristotilis nudum nomen, quod his quinque sillabis multos delectat ignaros; insuper et inane gaudium, et elatio fundamenti inops ac ruine proxima, omnisque quem inscii et inflati de suis erroribus fructum vaga et facili credulitate percipiunt. Mea vero sit humilitas et ignorantie proprie fragilitatisque notitia et nullius nisi mundi et mei et insolentie contemnentium me contemptus, de me diffidentia, de te spes; postremo portio mea Deus, et, quam michi non invident, virtus illiterata.

38. Ridebunt plane, si hec audiant, et dicent me ut aniculam quamlibet sine literis pie loqui. His enim literarum typo tumidis nil pietate vilius, qua veris sapientibus ac sobrie literatis nichil est carius, quibus scribitur: «Pietas est sapientia», meisque sermonibus magis ac magis in sententia firmabuntur, ut sine literis bonus sim.

III. 39. Quid vero nunc dicimus, Donate fidissime? Te alloquor, quem magis horum livoris aculeus quam me ipsum, cui infligebatur, pupugit. Quid, inquam; amice, agimus? An equiores iudices provocamus? An silemus et silentio sententiam confirmamus? Hoc satius. Imo ut scias quam nichil oblucter, ne decimus expectandus dies sit, nunc nunc qualiumcunque sententiis iudicum acquiesco, teque et reliquos quos res tangit, qui de me contrarias sententias tuleratis, obsecro ut et vos mecum pariter manum detis et vobis patientibus horum iudicium verum sit. Verum utinam in eo quod michi tribuunt! Nam in eo quod eripiunt, ultro fateor, imo profiteor verum esse, etsi iudices ydoneos plane negem. **40.** Nisi forte eo iure niti velint; quod istorum deus Aristotiles ait: «unusquisque bene iudicat que cognoscit et eorum bonus est iudex»; melius nempe cognosci nichil posse videatur, quam quo abundat ipse qui iudicat; ut scilicet hoc obtentu possint ignorantissimi homines de ignorantia iudicare.

Non est autem ita; et de ignorantia enim et de sapientia et de re qualibet sapientis est iudicium, in eo, inquam, sapientis de quo iudicat.

Neque vero, ut de musica musici, de grammatica grammatici, sic de ignorantia ignorantes iudicant. **41.** Sunt quibus abundare inopia summa est, et que melius a quolibet iudicentur, quam ab eo qui maxime his abundat. Deformitatem nemo minus intelligit quam deformis, cui cum illa familiaritas iam contracta est, ut que formosi oculos vulneraret, hanc iste non videat. Eadem ratio reliquorum omnium defectuum: nemo peius de ignorantia iudicat, quam ignorans. Non hec dico, ut declinem forum, sed ut pudeat, siquis est pudor, iudicasse qui nesciunt. Ego etenim de hac re non modo sententiam amicabilis amplector invidie, sed hostilis odii, et ad summam, quisquis ignarum me pronuntiat, mecum sentit. Nam et ego ipse recogitans quam multa michi desint ad id quo sciendi avida mens suspirat, ignorantiam meam dolens ac tacitus recognosco. **42.** Sed me interim, dum presentis exilii finis adest, quo nostra hec imperfectio terminetur, qua ex parte nunc scimus, nature communis extimatione consolor. Idque omnibus bonis ac modestis ingeniis evenire arbitror, ut agnoscant se pariter ac solentur; his etiam quibus ingens obtigit scientia – secundum humane scientie morem loquor – que in se semper exigua, pro angustiis quibus excipitur, et collata aliis ingens fit.

Alioquin quantulum, queso, est, quantumcunque est, quod nosse uni ingenio datum est? Imo quam nichil est scire hominis, quisquis sit, si non dicam scientie Dei, sed sui ipsius ignorantie comparetur? **43.** Et hanc sui cognitionem ac proprie imperfectionis extimationem, suique ipsius quam dixi consolationem, his maxime qui plus sciunt plusque intelligunt inesse auguror. Felices errore suo iudices mei qui huiuscemodi consolatione non indigent! Felices, inquam, non scientia, sed errore et ignorantia arroganti, qui sibi ad angelicam scientiam nil deesse autumant, cum ad humanam proculdubio desint multa omnibus et multis omnia.

44. Sed ad me revertor. Et heu! amice, quid non mali affert vita longior? Cui unquam tam firma prosperitas fuit, ut non quandoque variaverit et quasi vivendo senuerit? Senescunt homines, senescunt fortune, senescunt fame hominum, senescunt denique humana omnia;

quodque aliquando non credidi, ad extremum animi senescunt, quamvis immortales, verumque fit illud Cordubensis: «Longius evum destruit ingentes animos». Non quod animi senium mors sequatur, sed discessus a corpore resolutioque illa, quam cernimus et que vulgo mors dicitur, et est mors corporis profecto, non animi. Senuit ecce refrixitque animus meus. Nunc experior senex quod iuvenis inexpertus et pastorium canens dixi: «Quid vivere longum fert homini?». **45.** Quo enim ante hos non multos annos hec tulissem animo? quibus nisibus obstitissem? Crede michi, bellum grave inter ignorantiam et ignorantiam fuisset. Nunc senem invadere eo turpius quo tutius; tollo manum, et mea illorum cedit ignorantie.

Certe ego, quasi presagiens quid michi restaret, nunquam sine compassione quadam Laberii historiam legi; qui, cum vitam omnem honesta militia exegisset, sexagenarius ad extremum, Iulii Cesaris blanditiis ac precibus, que de ore principum armate prodeunt, productus in scenam, de romano equite factus est mimus. **46.** Quam iniuriam ipse quidem non tacitus tulit, imo multis interque alia his questus est verbis: «Ergo, bis tricenis annis actis sine nota, eques romanus lare egressus meo, domum revertar mimusque: nimirum hoc die uno plus vixi, michi quam vivendum fuit!». Ego quidem – gloriari enim licet apud te – literatus nunquam vere, sed aliquando creditus, domo puer egressus mea, nec vel senex rediens, totum pene vite tempus in studiis trivi. Raro ulla unquam sano michi dies otiosa preteriit, quin aut legerem aut scriberem, aut de literis cogitarem aut legentes audirem, aut tacitos sciscitarer. **47.** Neque viros tantum, sed et urbes quoque doctas adii, ut doctior inde meliorque reverterer: Montempessulanum primo, quod per annos pueritie propinquior illi essem loco, mox Bononiam, post Tholosam, et Parisius Pataviumque, et Neapolim ubi tunc florebat – scio me multorum aures pungere – ille regum et philosophorum nostri evi maximus Robertus, non doctrine quam regni gloria inferior; quem mei iudices ignorantem vocant, ut infamiam tanto cum rege comunem pene michi arbitrer gloriosam, quanquam et

cum aliis utrique nostrum possit esse comunis et fama et etate maioribus; de quo in fine dicturus sum; ceterum de hoc rege et orbis totus et veritas in contraria fuere sententia. **48.** Ego autem iuvenis senem illum non ut regem colui – reges enim passim plurimi –, sed ut rarum ingenii miraculum, verendumque sacrarium literarum. Ego illi et fortuna et annis tanto impar – quod adhuc multis est notum, in illa urbe presertim – familiarissime carus fui, non meritis meis ullis aut meorum, neque militaribus aut aulicis artibus, que michi penitus nulle erant, sed ingenio, ut aiebat, ac literis. Aut ipse igitur iudex malus, aut ego custos pessimus, qui studendo semper et laborando dedidicerim. **49.** Maximam preterea atque optimam studiis vite partem illa in curia quam romanam nescio cur dicebant, levam Rodani ad ripam – ubi quinquaginta vel eo amplius egit annos, atque unde nuper, hoc ipso anno, utinam irreditura, digrediens, ductu et auspiciis sancti, si perseveraverit, Urbani quinti, almam urbem et sacratissimam Petri sedem, utinam permansura, repetiit – nec procul inde, transalpino in Elicone meo, ubi Sorgia oritur rex fontium, consumpsi. Quarum in altera omnium ferme nostri orbis literatorum hominum conventus assiduus presto fuit; in altero, solitudo et silentium et quies meditantibus aptissima. **50.** Itaque illic studendo, et nunc scolas nunc magistros adeundo, nunc amicis que didiceram aut scripseram recitando, hic vagando et cogitando, et licet peccator sepe etiam orando, ac mecum semper raroque nisi de studiis liberalibus conferendo, omne meum tempus in literis actum est. Mille interea doctis ac probatis senibus in notitiam et in gratiam veni; quos si pergam numerare, commemoratio quidem dulcis, sed cathalogus haudquaquam brevis evaserit. **51.** His sane omnibus vel solam vel precipuam hanc ob causam placui, quod literati famam studiosis in urbibus adolescens habui, quam nunc seni in nautica civitate quattuor iuvenes per sententiam eripiunt. Ita et michi ut Laberio accidit. Post sexagesimum annum meo de statu excidi, non ut ille saltem mimus – quod artificium, imum licet, et ingeniosiim tamen querit artificem, et suum inter mechanica locum tenet –, sed quod est ultimum, ignorans.

52. Sic res eunt: huc et studia, et labores nostri, nostreque vigilie pervenere, ut qui iuvenis doctus a quibusdam dici soleo, profundiore iudicio senex ydiota reperiar. Dolendum forsitan, sed ferendum; forsitan nec dolendum, ferendum sane, ut reliqua omnia que hominibus accidunt: damnum, pauperies, labor, dolor, tedium, mors, exilium, infamia. Que si falsa est, spernenda est; nam et contradictores inveniet, et eundo deficiet; si vera autem, recusanda non est, ut nec alia culpis hominum inventa supplitia. Equidem, si scientie verum decus michi verbis eripitur, ridebo. **53.** At si falsum, non feram modo, sed gaudebo, non meis sarcinis excussus et indebite fame laboriosa custodia liberatus. Melius cum predone agitur, dum iniustis spoliis exuitur, quam dum impune furto utitur. Iniusti possessoris exclusor iniustus esse potest, at exclusio utique iusta est. Quod ad me attinet, ut dixi, non iustam modo sententiam, sed iniustam probo, nec iudicem quemlibet nec raptorem renuo.

Operosa ac difficilis res est fama, et precipue literarum. Omnes in eam vigiles atque armati sunt; etiam qui sperare illam nequeunt habentibus nituntur eripere; habendus calamus semper in manibus; intento animo erectisque auribus semper in acie standum est. **54.** Quisquis quocunque proposito me his curis atque hoc fasce liberaverit, assertori meo gratiam habeo, et seu falsum seu verum, certe laboriosum ac solicitum literati nomen, quietis atque otii avidus, libens pono, memorans illud Annei: magno impendio temporum, magna alienarum aurium molestia laudatio hec constat. O hominem literatum! simus hoc titulo rusticiore contenti: o virum bonum! **55.** Consilio tuo sto, preceptor morum optime; titulo rusticiore, ut tu ais, ut ego arbitror, meliore ac sanctiore, atque ob eam rem etiam nobiliore, contentus sum, quando presertim michi hunc mei iudices relinquunt. Illud tamen metuo, ut dicebam, ne hic ipse titulus falsus sit? Nitor tamen ut sit verus, neque hinc desinam nec lassabor usque ad extremos alitus novissimumque singultum; et si – quod idem alibi dixisti – ut sim bonus, opus est velle,

sive hoc perficit, bene erit, sive inchoat, et pars est bonitatis velle bonum fieri: pro ea saltem parte titulum verum spero.

IV. **56.** Redeo ad censores meos, de quibus et multa dixi, et ut nil te lateat, nunc etiam aliquid est dicendum. Neque enim ut illiteratus sic et amens ac stupidus dici velim. Litere enim sunt adventitia ornamenta, ratio autem insita ipsiusque hominis pars est; non ergo ut illis, ita et hac non me pudeat caruisse. Neque vero hec defuit, qua illorum tendiculas declinarem. Circumveniri eorum artibus non facile potuissem; mea ipse puritate et velo honestissimo fidelis, ut rebar, amicitie obvolutus sum. Fidentem fallere perfacile est. **57.** Dixi et repeto. Ad visendum me, ut multi alii, illius pulcerrime maximeque urbis cives soliti venire, bini sepius, et interdum simul omnes. Ego autem letari et quasi totidem Dei angelos excipere, oblitus rerum omnium, nisi illorum, qui totum animum occupabant et miris serenabant modis. Ibi confestim, ut inter amicos, multa et diversa colloquia. Michi autem nichil cure esse qualiter seu quid dicerem, seu omnino aliud, quam ut leta frons letiorque animus esset talium hospitum adventu, ita ut interdum gaudio in silentium cogerer, interdum reverentia quadam, ne concursu, ut fit, loquendi avidos impedirem, et nunc nichil, nunc vulgaria loquerer. **58.** Nichil enim in amicitiis comere didici, nichil dissimulare, nichil fingere, sed in lingua atque in fronte animum habere, neque aliter cum amicis, quam mecum ipse loqui omnia; quo, ut ait Cicero, nichil est dulcius. Quid enim ostentare amicis eloquentiam aut scientiam opus est, qui animum, qui affectus, qui ingenium ipsum vident? Nisi forte aliquid non tentandi: sed discendi gratia quesierint. Ubi tamen nec ostentatio ulla nec ornatus exigitur, sed fidelis ut reliquorum omnium, sic scientie participatio, exceptionis expers et invidie. **59.** Itaque sepe miror Cesarem Augustum tantum principem tantam tam exigue rei curam inter tot maximarum rerum curas alias suscipere potuisse, ut non modo ad populum aut senatum seu ad milites, sed cum uxore etiam atque amicis nil nisi deliberate et crebro in scriptis loqueretur.

Fecit hoc forsitan, ne quid supervacuum aut insulsum casu aliquo sibi excideret, quo celestis oratio reprehendi posset aut sperni. Licuerit hoc illi summo de culmine subditos scriptis velut oraculis alloquenti. **60.** Michi autem sermo vagus inter amicos inelaborateque sententie. Valeat eloquentia, si tam iugi studio querenda est; indisertus malim esse, quam solicitus semper ac tristis.

Hoc proposito cum semper inter caros ac familiares uti solitus, mee presertim facultatis conscios, tum precipue nuper usus inter hos nostros, amica fidutia in hostilem calumniam inadvertens incidi. Nichil enim accurate, nichil anxie, ut quidque in animum utque ad os primum venisset prius erumpere. **61.** Illi ex composito circumfusi singula trutinare, quicquid dicerem sic excipere tanquam nec melius a me quicquam nec id ipsum comptius dici posset. Id semel idque iterum atque iterum cum fecissent, in sententiam quam veram optabant facile confirmati sunt. Nil nempe facilius quam persuadere volentibus iamque credentibus. Eo illi fidentius, ut ignarum alloqui, credo insuper, quod tunc minime suspicabar, et inscitiam ridere. Sic incautus unus, plurium insidiis circumventus; ignorantium gregibus ignorans misceor.

62. Solebant illi vel aristotelicum problema vel de animalibus aliquid in medium iactare. Ego autem vel tacere, vel iocari, vel ordiri aliud, interdumque subridens querere quonam modo id scire potuisset Aristotiles, cuius et ratio nulla esset et experimentum impossibile. Stupere illi, et taciti subirasci, et blasphemum velut aspicere, cui ad fidem rerum aliud quam viri illius autoritas quereretur, ut iam plane de philosophis et sapientie studiosis amatoribus Aristotelici seu verius Pithagorici facti simus, renovato illo more ridiculo quo querere aliud non licebat, nisi an ille dixisset. Ille autem erat Pithagoras, ut ait Cicero.

63. Ego vero magnum quendam virum ac multiscium Aristotilem, sed fuisse hominem, et idcirco aliqua, imo et multa nescire potuisse arbitror; plus dicam, si per istos liceat non tam veri amicos quam sectarum: credo hercle, nec dubito, illum non in rebus tantum parvis,

quarum parvus et minime periculosus est error, sed in maximis et spectantibus ad salutis summam aberrasse tota, ut aiunt, via. Et licet multa Ethicorum in principio et in fine de felicitate tractaverit; audebo dicere – clament ut libuerit censores mei – veram illum felicitatem sic penitus ignorasse, ut in eius cognitione, non dico subtilior, sed felicior fuerit vel quelibet anus pia, vel piscator pastorve fidelis, vel agricola. **64.** Quo magis miror quosdam nostrorum tractatum illum aristotelicum sic miratos quasi nefas censuerint, idque scriptis quoque testati sint, de felicitate aliquid post illum loqui, cum michi tamen – audacter forsan hoc dixerim, sed, ni fallor, vere – ut solem noctua, sic ille felicitatem, hoc est lucem eius ac radios, sed non ipsam vidisse videatur; nempe qui illam non suis in finibus nec solidis in rebus edificium velut excelsum procul in hostico tremulaque in sede fundaverit, illa vero non intellexerit, sive intellecta neglexerit; sine quibus prorsus esse felicitas non potest, fidem scilicet atque immortalitatem, quas ab illo vel non intellectas vel neglectas dixisse iam me penitet: alterum enim tantum dicere debui. **65.** Non intellecte erant, nec noverat eas ille, nec nosse potuerat aut sperare; nondum enim vera lux terris illuxerat, que illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. Fingebant sibi ille et reliqui quod optabant, et quod naturaliter optant omnes, cuiusque contrarium optare potest nemo, felicitatem dico, quam verbis ornatam, absentem velut amicam canentes, non videbant, gaudebantque de nichilo, prorsus quasi somnio beati, vere autem miseri vicineque mortis tonitru ad miseriam excitandi, apertisque oculis conspecturi quenam esset illa felicitas de qua somniando tractaverant.

66. Que quidem, ne quis ex me dici omnia, atque ideo nimis temerarie dici putet, tertiumdecimum de Trinitate Augustini librum legat, ubi de hoc ipso contraque philosophos qui fecerunt sibi, suo utor verbo, sicut eorum cuique placuit, vitas beatas suas, multa graviter atque acriter disputata reperiet. Hoc, fateor, dixi sepe, et dicam quoad loqui potero, quia verum me dixisse ac dicturum esse confido. Si hoc sacrilegum opinantur,

violate me religionis accusent, sed Ieronimum simul, non curantem quid dicat Aristotiles, sed quid Cristus. **67.** Ego contra, illos, si diversum sentiunt, impios sacrilegosque non dubitem, priusque michi vitam et quicquid carum habeo Deus abstulerit, quam sententiam hanc, piam, veram, salutiferam, aut quam amore Aristotilis Cristum negem. Sint plane philosophi, sint aristotelici, cum proculdubio neutrum sint, sed ut sint utrunque; neque enim clara hec nomina illis invideo, quibus falsis etiam tument; non michi invideant humile verumque cristiani nomen et catholici. Sed quid peto, quod ultro facere illos et facturos esse scio? Non quidem nobis hec invident, sed contemnunt tanquam simplicia et abiecta, ingeniisque suis imparia et indigna. **68.** Secreta igitur nature, atque altiora illis archana Dei, que nos humili fide suscipimus, hi superba iactantia nituntur arripere; nec attingunt, nec adpropiant quidem, sed attingere et pugno celum stringere insani extimant; et perinde est eis ac si stringerent, propria opinione contentis et errore gaudentibus. Neque illos ab insania retrahit, non dico vel rei ipsius impossibilitas, ad Romanos apostolicis verbis expressa: «Quis enim cognovit sensum Domini, aut quis consiliarius eius fuit?», vel illud ecclesiasticum ac celeste consilium: «Altiora te ne quesieris, et fortiora te ne scrutatus fueris; sed que precepit Deus tibi, illa cogita semper, et in pluribus operibus eius ne fueris curiosus; non est enim tibi necessarium ea que abscondita sunt videre». **69.** Non hec dico; ex equo enim spernunt quicquid celitus, imo, ut dicam quod est, quicquid catholice dictum sciunt. At saltem et Democriti non ineptus iocus: «Quod est, inquit, ante pedes, nemo spectat; celi scrutantur plagas»; et facetissima illa Ciceronis irrisio temerarie disputantium, nullaque de re dubitantium, «tanquam, modo deorum ex concilio descendentes», quid ibi agatur oculis suis aspexerint auribusque perceperint; vel illud antiquius atque acrius: apud Homerum Iupiter non mortalem hominem, non e comuni grege deum aliquem, sed Iunonem illam suam coniugem ac sororem reginamque deum gravi comminatione

deterrens, ne secretum suum intimum auderet inquirere aut sciri posse presumeret.

70. Sed ad Aristotilem revertamur, cuius splendore lippos atque infirmos perstringente oculos multi iam erroris in foveas lapsi sunt. Scio eum unitatem principatus posuisse, quam iam ante posuerat Homerus; sic enim ait, quantum nobis in latinum soluta oratione translatum est: «Non bonum multidominium: unus dominus sit, unus imperator». Iste autem: «Pluralitas principatuum non bona, unus ergo princeps». Sed ille humanum, hic divinum, ille Grecorum, iste omnium principatum, ille Atridem, hic Deum principem statuebat, eousque sibi veri fulgor illustravit animum. **71.** Quis hic princeps, qualis ve, et quantus, nescisse eum, et qui multa de minimis curiose admodum disputasset, unum hoc et maximum non vidisse crediderim, quod viderunt multi literarum nescii, videntque luce non altera, verum aliter illustrante. Idque amici isti mei ita esse si non vident, cecos ego illos planeque exoculatos esse video, et sic omnibus videri, quibus oculi sani sint, non magis hesitaverim, quam smaragdum viridem, nivem candidam, corvum nigrum.

72. Utque audaciam meam equanimius aristotelici nostri ferant, non de uno tantum ita sentio, etsi unum nominem. Lego, quamvis ignorans, et antequam isti nostram ignorantiam deprehendissent, intelligere aliquid videbar. Lego, inquam, sed viridioribus annis attentius legebam. Adhuc tamen poetarum et philosophorum libros lego, Ciceronis ante alios, cuius apprime et ingenio et stilo semper ab adolescentia delectatus sum. Invenio eloquentie plurimum et verborum elegantium vim maximam. **73.** Quod ad deos ipsos, de quorum ille natura nominatim libros edidit, quodque omnino ad religionem spectat, quo disertius dicitur, eo michi inanior est fabella; Deoque gratias tacitus mecum ago, qui hoc michi, seu iners seu modestum, dedit ingenium, animumque non vagum, neque altiora se querentem, neque his scrutandis curiosum, que quesitu difficilia, pestifera sint inventu, sed quo plura contra Cristi fidem dici audio, eo et Cristum magis amem et in Cristi fide sim firmior. Ita nempe michi accidit, ut

si quis in patris amore tepentior de illo audiat obloquentes, amorque qui sopitus videbatur illico inardescat; ita enim eveniat necesse est, si verus est filius. **74.** Sepe me, Cristum ipsum testor, de cristiano cristianissimum hereticorum fecere blasphemie; pagani enim illi veteres, etsi multa de diis fabulentur, non blasphemant tamen, quia veri Dei notitiam nullam habent neque enim Cristi nomen audierunt; fides autem ex auditu est et quamvis «in omnem terram exiverit sonus eorum, et in fines orbis terre verba eorum», apostolorum tamen verbis ac doctrinis toto orbe sonantibus illi iam mortui ac sepulti erant, miseri magis quam culpabiles, quorum aures, quibus haurire fidem salutiferam potuissent, invida iam tellus obstruxerat. **75.** Inter cuntos tamen potentissime illi tres libri Ciceronis, quos de Natura deorum inscriptos supra memini, sepe me excitant. Ubi scilicet tantum illud ingenium de diis agens ipsos sepe deos irridet ac despicit non quidem serio, forte supplitium timens, quod ante adventum Sancti Spiritus ipsi etiam apostoli timuerunt, sed his quibus abundat iocis efficacissimis, quibus clarum fiat intelligentibus; de eo ipso quod tractandum assumpserat quid sentiret ut sortem suam sepe inter legendum miseratus, ipse mecum tacitus dolensque suspirem quod verum Deum vir ille non noverit; paucis enim ante Cristi ortum annis obierat oculosque mors clauserat, heu! quibus e proximo noctis erratice ac tenebrarum finis et veritatis initium, vereque lucis aurora et iustitie sol instabat. **76.** Qui tamen Cicero ipse suis in libris, quos innumeros scripsit, etsi errorum torrente vulgarium lapsus sepe deos nominet, et sepe illos tamen irridet, ut dixi, et iam inde a iuventute sua, libros Inventionum scribens, dixerat eos qui philosophie dent operam non arbitrari deos esse. Nempe Deum nosse, non deos; ea demum vera et summa philosophia est; ita dico, si cognitioni pietas et fidelis cultus accesserit. Idem quoque iam senior, his ipsis in libris, quos de diis non de deo scribit, ubi sese colligit, quantis ingenii alis attollitur, ut interdum non paganum philosophum, sed apostolum loqui putes; quale est illud in primo contra Velleium, epycuree sententie defensorem: **77.** «Eos» inquit «vituperabas, qui ex operibus magnificis

atque preclaris – cum ipsum mundum, cum eius membra, celum, terras, maria, cumque eorum insignia solem et lunam stellasque vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent – suspicati sunt aliquam esse excellentem prestantemque naturam, que hec effecisset, moveret, regeret, gubernaret». In secundo autem: «Quid» inquit «potest esse tam apertum tamque perspicuum, celum si aspeximus celestiaque eontemplati sumus, quam esse aliquod numen prestantissime mentis, quo hec regantur?». Et eodem libro: «Crisippus quidem» inquit «quanquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit; ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse repperisse videatur. **78.** „Si enim" inquit „est aliquid in rerum natura, quod hominis mens et ratio; quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id quod effecit homine melius. Atque res celestes, omnesque he, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt; est igitur id quo illa conficiuntur homine melius. Id autem quid potius dixeris quam Deum?"». Dein, paucis interiectis: «Quod si omnes» inquit «mundi partes ita constitute sunt, ut neque ad usum meliores, neque ad speciem pulcriores effici potuerint, videamus utrum ea fortuita sint, an eo statu quo coherere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia. **79.** Si igitur meliora sunt que natura, quam que arte perfecta sunt, nec ars efficit quicquam sine ratione, nec natura quidem rationis expers est habenda; non igitur convenit, signum aut tabellam pictam cum aspexeris, scire adhibitam esse artem, cumque procul cursum navigii videris, non dubitare quin id ratione atque arte moveatur, aut cum solarium vel descriptum aut ex aqua contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu, mundum qui et has ipsas artes et earum artifices et cunta complectatur, consilii et rationis expertem putare. **80.** Quod si in Scithiam aut in Britanniam speram aliquis tulerit hanc quam nuper familiaris noster effecit Possidonius, cuius singule conversiones idem efficiunt in sole et luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in celo singulis diebus et noctibus, quis in illa barbarie dubitet, quin ea spera sit perfecta ratione? Hi autem dubitant de mundo,

ex quo oriuntur et fiunt omnia, casu ne sit ipse effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina. **81.** Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis spere conversionibus, quam naturam in efficiendis; presertim cum multis partibus sint illa perfecta, quam hec simulata solertius»? Hec, ut audis, apud Tullium scripta sunt. **82.** Quibus dictis, rudem, mox pastorem illum sumit ab Accio poeta et ad propositum suum trahit, navim nunquam antea sibi visam illam scilicet qua in Colchon vehebantur Argonaute procul e monte cernentem, atque attonitum novitate miraculi paventemque et multa secum opinantem, montem aut saxum terre visceribus erutum, ac ventis impulsum pelago rapi, aut atros turbines conglobatos fluctuum concursu, aut tale aliquid; visis inde iuvenibus quorum ope atque opera navigium agebatur, et cantu nautico audito, heroumque vultibus conspectis, ad se reversum, et errore ac stupore deposito, quidnam rei esset intelligere incipientem. **83.** Post que statim infert Cicero: «Ergo» inquit «ut hic primo aspectu inanime quiddam sensuque vacuum se putat cernere, post autem signis certioribus quale sit illud, de quo dubitaverat, incipit suspicari, sic philosophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus eius finitos et equabiles, omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem, non solum habitatorem in hac celesti ac divina domo, sed etiam rectorem ac moderatorem, et tanquam architectum tanti operis tantique muneris».

84. Quod ipsum alio loco pene iisdem verbis posuit Tusculanarum questionum libro primo: «Hec» inquit «et alia innumerabilia cum cernimus, possumus ne dubitare quin his presit aliquis vel effector, si hec nata sunt, ut Platoni videtur, vel si semper fuerunt, ut Aristotili placet, moderator tanti operis et muneris?». Vides ut ubique unum deum gubernatorem ac factorem rerum omnium non philosophica tantum, sed quasi catholica circumlocutione describit. **85.** Itaque magis hoc probo, quam quod in ipso Nature deorum libro sequitur, auctore quidem Aristotile; quamvis nanque sententia una sit, ibi tamen mentio est deorum, quorum nomen in omni

veritatis inquisitione suspectum est. Sic enim ait preclare ergo Aristotiles: **86.** «Si esset» inquit «qui sub terra semper habitasset bonis et illustribus domiciliis, que essent ornata signis atque picturis, instructaque rebus his omnibus quibus abundant hi qui beati putantur, nec tamen exisset super terram, accepisset autem fama et auditione esse quoddam numen et vim deorum, deinde aliquo tempore patefactis terre faucibus, ex illis abditis sedibus evadere in hec loca que nos colimus, atque exire potuisset, cum repente terram et maria celumque vidisset, nubium magnitudinem et pulcritudinem, ventorumque vim cognovisset, aspexissetque solem, eiusque magnitudinem et decorem, quem tum etiam per efficientiam cognovisset, quod is diem efficeret toto celo luce diffusa, cum autem terras nox opacasset, tum celum totum cerneret astris distinctum et ornatum, luneque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni eternitate ratos immutabilesque cursus; que cum videret, profecto et esse deos, et hec tanta deorum opera esse arbitraretur. **87.** Atque hec quidem ille, Aristotiles scilicet».

Cuius exemplum quod peregrinum nimis et ab experientia semotum videretur, factam et non fictam rem memorieque proximam in medium deducit idem Cicero: «Et nos autem» inquit «tenebras cogitemus tantas quante quondam eruptione Ethneorum ignium finitimas regiones obscurasse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret, cum autem die tertio sol illuxisset, ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem externis contingeret ut subito lucem aspiceremus, quenam species celi videretur? **88.** Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi, neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum quas semper vident, perinde quasi novitas magis quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare. Quis enim hunc hominem dixerit, qui cum tam celi motus certos, tam ratos astrorum ordines, tamque inter se omnia connexa et apta viderit, neque in his ullam inesse rationem eaque casu fieri dicat, que quanto consilio gerantur, nullo officio assequi

possumus? **89.** An cum machinatione quadam moveri aliquid videmus ut speram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus quin illa opera sint rationis; cum autem impetum celi admirabili cum celeritate moveri vertique videamus constantissime conficientem vicissitudines anniversarias, cum summa salute rerum omnium, dubitamus quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti quadam divinaque ratione? Licet enim, iam remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulcritudinem earum rerum quas divina providentia dicimus constitutas».

90. Audis, amice, quod predixeram, non quasi philosophum loquentem, sed apostolum. Quid enim aliud tibi sonare videntur hec omnia et singula, quam apostolicum illud ad Romanos: «Deus enim manifestavit illis; invisibilia enim ipsius a creatura mundi per ea que facta sunt intellecta conspiciuntur; sempiterna quoque eius virtus ac divinitas, ita ut sint inexcusabiles, quia cum cognovissent Deum, non ut Deum glorificaverunt aut gratias egerunt, sed evanuerunt in cogitationibus suis». **91.** Quid, queso, aliud sibi vult Cicero, totiens repetendo mundum divina providentia constitutum, divina etiam providentia gubernari, idque velut manu lingue oculis hominum ingerendo, nisi ut auctore ac factore rerum cognito; puderet viros ingeniosos, a fonte vere felicitatis aversos, per opinionum devia vanis atque aridis cogitatibus circumvolvi?

92. Posses autem admirari, ni me nosses, quod a Cicerone vix divellor; sic me illud delectat ingenium. Ecce nunc rerum stilique dulcedine quadam non insolita raptus quo non soleo, ut alieno mea inferciam opuscula, patientiam non tam tuam quam lectoris imploro. Equidem, dum habere meum aliquid visus eram, de proprio vestiebar. Mercator inops literarum ab his quattuor scientie fameque predonibus spoliatus, cum michi iam proprium nichil sit, si aliena mendicem, importunitatem atque impudentiam paupertas excusat; et quam putas? Magna animi paupertas ignorantia est, et qua nulla maior preter vitium. **93.** Sed ne tres illos libros in libellum hunc unicum coangustem, ciceronianum nichil amplius hodie transcribam, quamvis et sepe alibi et illic presertim plurima studiose

operosissima disputatione perstrinxerit, ad hunc ipsum finem; ut ex his omnibus, que videmus, esse Deum et factorem et rectorem omnium cogitemus. **94.** Hec enim fere disputationis illius summa est, ut celestibus atque terrestribus pene cuntis expositis, celi scilicet speris ac sideribus, tum stabilitate ac fecunditate terrarum, maris ac fluminum oportunitatibus temporumque varietatibus ac ventorum, herbis quoque et plantis et arboribus atque animantibus, miris volucrum et quadrupedum et piscium naturis, deque his omnibus commoditate multiplici, cibo, labore, vectura, remedioque morborum, venatuque et aucupio, et architectura, et navigatione, et artibus innumeris, omnibusque vel ingenio vel natura inventis, denique corporum ac sensuum et membrorum compage ac dispositione mirabili, ad ultimum ratione et industria, in quorum explicatione curiose admodum ac facunde versatur, sic ut nesciam, an scriptorum aliquis tam anxie unquam tamque acriter ista tractaverit, semper una sit conclusio: omnia quecunque cernimus oculis vel percipimus intellectu, pro salute hominum et divinitus facta esse et divina providentia ac consilio gubernari. **95.** Imo etiam ad individua condescendens, cum quattuordecim, nisi fallor, insignes Romanos duces nominasset, addidit: «Quorum neminem, nisi adiuvante Deo, talem fuisse credendum est». Et post pauca: «Nemo» inquit «vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit». Quem afflatum quid aliud quam Spiritum Sanctum homo pius intelligat? Itaque preter eloquentiam, que nulli hominum par fuit, quid hic in sententia tractator quicunque catholicus immutaret?

96. Quid nunc igitur? Ciceronem ne ideo catholicis inseram? Vellem posse. Et o utinam liceret! utinam qui tale illi ingenium dedit, et se ipsum cognoscendum prebuisset, ut querendum prebuit! Etsi enim Deus verus nec nostrarum laudum nec mortalis eloquii egens sit, haberemus tamen nunc in templis, ut arbitror, Dei nostri non quidem veriora, nec sanctiora – id enim nec fieri potest nec sperari debet – at forsitan dulciora et sonantiora preconia. **97.** Verum absit ut uno aut altero bene dicto totum

quicquid est ingenii unius amplectar, nam philosophos non ex singulis vocibus spectandos, sed ex perpetuitate atque constantia, ab eodem ipso Cicerone, imo a ratione insita didici. Quis tam rudis, ut non quandoque gratum aliquid dicat? An id vero satis est? Sepe una vox ad tempus multam tegit ignorantiam; sepe splendor oculorum aut flava cesaries fedas corporum mendas velat. **98.** Qui totum tuto vult laudare, totum oportet ut videat, totum examinet, totum libret. Fieri potest ut iuxta illud quod delectat, aliud lateat, quod tantundem vel multo etiam magis offendat. Ecce idem Cicero ibidem, ubi multa pergraviter disseruit et pietati simillima, mox ad deos suos ut ad vomitum redit, expeditisque nominibus et qualitatibus singulorum, nec iam de unius dei, sed deorum providentia acturus, audi, queso, quid interserat: «Quos deos et venerari» inquit «et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus, idemque castissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur».

99. Heu, mi Cicero, quid ais? Tam cito dei unius et tui ipsius oblivisceris? Ubi excellentem illam prestantemque naturam, numenque illud prestantissime mentis? Ubi meliorem deum homine, atque eorum que humana vel ratione vel potentia fieri nequeunt, celestium scilicet, huius ve quem cernimus sempiterni ordinis effectorem? **100.** Ubi illum denique celestis ac divine domus habitatorem, insuper et rectorem ac moderatorem et tanquam architectum tanti operis reliquisti, et quasi e domo illa siderea quam grata sibi confessione prebueras depulisti, dum tam fedos tamque indignos et comites dares, aspernanti atque ore prophetico proclamanti: «Videte quod ego sum solus et non est alius deus preter me»? Qui sunt igitur hi novi recentesque et infames dii, quos in domum Domini conaris intrudere? Sunt ne hi de quibus propheta alter ait: «Omnes dii gentium demonia, Dominus autem celos fecit»? **101.** Tu nunc michi de hoc celorum rerumque omnium factore et creatore loquebaris, meritoque pii auditoris aures atque animum delectabas: sic repente illum creaturis rebellibus atque immundis spiritibus miscuisti ? Evertisti uno

verbo omnia que sapienter ac sobrie dixisse videbaris. Sed quid dixi: uno verbo? imo compluribus; sepe enim, imo passim, eodem, quasi dormitans, vestigio nutante relaberis, et quos modo deos irriseras, veneraris. Quin et solem et lunam et stellas et postremo palpabilem hunc mundum ipsum, quem videmus, quem tangimus, quem calcamus, sensu preditum, animantem, et – quo nichil est stultius – deum facis. **102.** Idque licet non tu tibi, sed Balbo tribuas apud te loquenti, quod ipsum achademice fuerit cautele, in fine tamen libri illius, Balbi disputationem non ausus, ne in Achademie legem pecces, veriorem dicere, verisimiliorem dixisti, ut quicquid ille disputaverat approbando tuum fecisse videaris, vere autem tuum sit, quod platonicum secutus morem alteri tribuere tuasque sententias proferre ficto alterius ore malueris.

103. Quanquam sane quodam loco dicti operis deum unum plurinomium Balbus idem afferre videatur; quo velut errorum clipeo uti solent stoici ad excusandas insanias deorum turbe, quasi diversis vocabulis nonnisi rem unicam designari velint et intelligi, ut sit scilicet exempli gratia deus unus, isque in terra Ceres dictus, Neptunus in pelago, in ethere Iupiter, in igne Vulcanus. **104.** Tamen hec excusatio et veritatis adumbratio quam sit frivola, quis non videt, qui, ut reliqua sileam, apud scriptores gentium preeminentiam inter se deorum discordiasque et bella sacrorumque diversitatem viderit? Deus enim verus, qui nisi unus esse non potest, neque se maior, neque se minor alicubi, cum semper et ubique idem ipse sit, neque aliquando secum discors esse potest aut fuisse, neque nunc ove nunc thauro, sed uno semper laudis ac iustitie et contribulati spiritus ac lacrimarum sacrificio delectatur. Unus ille in celo et in terra, una illi utrobique substantia, unum nomen.

105. Illa quoque diversoria ac fictionum subterfugia, quod videntes philosophi que de Iove dicerentur Deo non convenire, duos Ioves, unum naturalem, alterum fabulosum, ut Lactantius ait, seu potius tres Ioves, ut ait Cicero, numerant hi qui theologi nominantur – deorum, inquam, theologi, non unius dei – quantas vires habeant et quanti extimanda sint

precii, ne nimis a proposito deerrem, apud ipsum Lactantium Formianum qui queret, inveniet Institutionum suarum libro primo. **106.** Nam illud piget etiam attigisse quod et soles quinque totidemque Mercurios, totidem Dyonisios totidemque Minervas, quattuor vero Vulcanos, quattuor Apollines, quattuor Veneres, tres Esculapios, tres Cupidines, tres Dyanas dicunt, sex Hercules, ut Cicero ait, at, ut Varro, tres et quadraginta; neque illos pudet ea dicere, que nos pudeat audire, ne dicam credere. Rogo enim, quis has non stomacetur ineptias? Quis has ferat ambages? **107.** Omnia non errorum modo, sed sic inanium somniorum plena undique ac referta sunt, ut miserear interdum, atque indigner nobile illud eloquium in his positum et consumptum curis. Nam de reliquis ut libet. At que circulatio, quis hic ludus, quenam he fabelle? quinque soles facere, cum ab eo quod solus luceat solem dici velint, et cum plures non fuisse quidem unquam, sed oculorum vitio fortassis, aut animorum consternatione visos esse nonnunquam inter prodigia numeratum sit. **108.** Pace veterum sit dictum, Ciceronis ante alios; nec scribenda hec fuisse censeo, nec legenda censerem – quibus conscribendis ille vir tantus incubuit – nisi ut lecte et cognite deorum nuge vere divinitatis et unius Dei amorem et contemptus superstitionis externe, nostre religionis reverentiam legentium animis excitaret. Nullo enim clarius modo unaqueque res quam contrario admota cognoscitur; nil magis amabilem lucem facit, quam odium tenebrarum.

109. Que si de Cicerone meo dixi, quem in multis miror, quid de aliis me dicturum speras? Scripserunt multi multa subtiliter, quidam etiam graviter, dulciter, eloquenter; sed in his, quasi venenum in melle, miscuerunt quedam falsa, periculosa, ridicula, de quibus nunc agere longum nimis et impertinens. Neque enim in omnibus ea michi excusatio fuerit, que fuit in Cicerone; non sic omnes alliciunt, quibus, etsi materia alta sit, non est eloquii par dulcedo. Sepe cantus idem pro varietate canentium nunc delectabilis, nunc molestus fuit, et eandem musicam longe variam vox ostendit. **110.** Ne tamen res egeat exemplo, Pithagoram

summi virum ingenii fuisse quis non novit? Eius est tamen nota illa ΜΕΤΕΜΨΙΚΟΣΙΣ, quam in caput non dicam philosophi, sed hominis scandere potuisse supra fidem stupeo. Scandit tamen et a magno ingenio profecta, magna etiam, ut perhibent, infecit ingenia. **111.** Dicerem hic aliquid, si auderem; quod quia non audeo, audentior pro me dicet Lactantius Formianus, qui in libris Institutionum, hunc ipsum de quo loquimur Pithagoram, vanum senem et ineptum, hominemque levissimum deridende vanitatis appellare non veritus, totum hoc fabulosum et inane mendacium, atque illud in primis quod se in priore vita Euphorbium fuisse mentitus est, generosa stili atque animi libertate despicit ac refellit. **112.** Hoc est autem unum illud electissimum inter pithagorica dogmata, quibus ille vir advena apud Methapontinos credulos, ubi diem obiit, tantum meruit nomen, ut domus eius pro templo, ipse pro deo cultus atque habitus sit. Et quamvis hec ipse non scripserit – nichil enim scripsisse traditur – dixit tamen, et post eum scripsere alii.

113. Quis athomorum turbas concursusque fortuitos non audivit? Ex quibus in unum coeuntibus celum et terram et universa constare vult Democritus, secutusque Democritum Epycurus, qui, nequid penitus deesset insanie, mundos innumerabiles posuere. Quod cum audisset, suspirasse fertur Alexander Macedo, quod nondum unum ex innumeris subegisset. Vani vastique animi suspirium! Certe hi duo philosophice heresis huius auctores millesimam nondum partem mundi unius agnoverant, dum mundos innumerabiles somniabant. **114.** I nunc, et non solum doctos, sed sobrios etiam ac discretos, quodque est evidentissimum, otiosos nega, quibus vacaverit talia cogitare!

Quid de aliis dicam, qui non mundorum innumerabilitatem infinitatemque locorum, ut hi proximi, sed mundi huius eternitatem astruunt? In quam sententiam, preter Platonem ac platonicos, philosophi fere omnes, et cum illis mei quoque iudices, ut philosophi potius quam cristiani videantur, inclinant; et ut illum famosissimum sive infamem Persii versiculum defendant: «Gigni de nichilo nichil, in nichilum nil posse

reverti», non modo mundi fabricam Platonis in Thimeo, sed mosaicam Genesim, fidemque catholicam, totumque Cristi dogma sanctissimum ac saluberrimum et celesti rore mellifluum oppugnare non metuant, nisi humano magis quam divino supplitio terreantur. **115.** Quo cessante, submotisque arbitris, oppugnant veritatem et pietatem, clanculum in angulis irridentes Cristum, atque Aristotilem, quem non intelligunt, adorantes, meque ideo, quod cum eis genua non incurvo, accusant, quod est fidei ignorantie tribuentes. Fidem enim ipsam incusare veriti, sectatores fidei insectantur, obtusosque et ignaros dicunt; neque quid alii sciant aut quid nesciant, sed in quo secum sentiant aut dissentiant attendunt; omnisque dissensio apud illos ignorantia est, cum ab errantibus dissentire summa sit sapientia. **116.** Ita autem proposito insistunt, ut quoniam ex nichilo fieri aliquid impossibile sit natura, Deo ipsi impotentiam hanc ascribant, ceci ac surdi, qui non saltem naturalium philosophorum antiquissimum audiant Pithagoram, solius hanc dei fore virtutem ac potentiam asserentem, ut quod natura efficere nequeat, deus facile possit, ut qui sit omni virtute potentior atque prestantior, et a quo natura ipsa vires mutuetur. **117.** Non miror, si Cristum, si apostolos, si doctores catholicos non audiunt, quos contemnunt: hunc philosophum non audire vel spernere illos miror. Sed nec non legisse hec tantos aliorum iudices fas est suspicari; que si tamen forsitan non legerunt, legant, siquis est pudor, apud Calcidium, in Thimeum Platonis secundo commentario.

Sed nequicquam moneo. Omne quod ad pietatem tendit, a quocunque dictum, pari temeritate atque impietate despiciunt, et ut docti videantur, insaniunt, quod ancille humili negatum sit omnipotenti quoque domino vetitum opinantes. **118.** Quinetiam – quod in horum tumultibus advertere potuisti – ubi ad disputationem publicam ventum est, quia errores suos eructare non audent, protestari solent se in presens sequestrata ac seposita fide disserere; quod quid, oro, est aliud, quam reiecta veritate verum querere, et quasi, sole derelicto, in profundissimos et opacos terre hiatus introire, ut illic in tenebris lumen inveniant? **119.**

Quo nichil amentius fingi potest. Ipsi autem, ne nil agere illos putes, seu quid agant ignorare, quod aperta professione non audent, protestatione clandestina fidem negant, nunc seriis sophisticisque blasphemiis, nunc ludicris et male salsis, et olentibus iocis atque impiis.

Atque magno audientium assensu apud ipsum Ciceronem loquens Balbus: «Mala» inquit «et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id sive simulate», loquebatur ut deorum cultor pie, quanquam pietas illa impia esset ac pestifera. **120.** Quam ergo mala quamque impia consuetudo veri Dei cultoribus videri debet, contra deum suum, hoc est contra unum, verum, vivum celi Deum disputandi quocunque proposito? Nam si ex animo fiat, scelus ingens et impietas; si ludendo autem, ineptissimus ludus et censoria dignus est nota. Non hoc tamen aspiciunt iudices mei, quorum in iudicio non ignorans adeo viderer, ni cristianus essem. Quomodo enim cristianus homo literatus videretur his, qui ydiotam Cristum, magistrum et dominum nostrum, dicunt? **121.** Non facile rudis magistri discipulus eruditus fiet, ab illius vestigiis non divertens. Cupide igitur et audacter, et importune, contra preceptorem contraque discipulos eius clamant, imo latrant et insultant, inque eo maxime gloriantur, si confusum aliquid ac perplexum dixerint, nee sibi nec aliis intellectum. Nam quis precor, intelligat non intelligentem se? **122.** Nec audiunt Cesarem Augustum, inter multa animi ingeniique bona, disertissimum principem, qui, ut de illo scribitur, genus eloquendi secutus est elegans et temperatum, precipuamque curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere, et amicos irrisit verba insolita et obscura captantes, et hostem increpuit, ut insanum, ea scribentem, que mirentur potius audientes quam intelligant. Vere ergo miri homines, qui hinc doctrine gloriam aucupentur, unde apud doctos ignorantie merentur infamiam. Summum enim ingenii et scientie argumentum, claritas. Nam quod clare quis intelligit, clare eloqui potest, quodque intus in animo suo habet, auditoris in animum transfundere. **123.** Ita verum fit, quod his dilectus nec intellectus Aristotiles ait in primo Methaphisice: scientis

signum posse docere. Quamvis hoc ipsum artificio non vacet, quia, ut ait Cicero secundo De legibus: «non solum scire aliquid artis est, sed quedam ars est etiam docendi». At ars hec nimirum in intellectus ac scientie claritate fundata est. Etsi enim ars huiusmodi preter scientiam exigatur, ad exprimendum scilicet imprimendumque animi conceptus, nulla ars tamen de obscuro ingenio claram promet orationem.

124. Amici autem nostri, nos luce gaudentes neque secum in tenebris palpitantes, quasi nostre scientie diffisos, et ob id omnium ignaros, quia non de omnibus per compita disputamus, ex alto despiciunt, tumentes inauditis ambagibus, sibique precipue hinc placentes, quod cum nichil sciant, profiteri omnia et clamare de omnibus didicerunt. **125.** Neque illos hinc retrahit pudor ullus, aut modestia, et conscientia latitantis inscitie, neque non dicam ille Publii mimus: «Nimium altercando veritas amittitur», sed illud Salomonis autenticum: «Verba sunt plurima multamque in disputando habentia vanitatem»; aut illud Apostoli: «Siquis autem videtur contentiosus esse, nos talem consuetudinem non habemus, neque ecclesia Dei»; atque illud eiusdem: «Videte nequis vos decipiat per philosophiam et inanem fallaciam, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Cristum». **126.** Quid est autem hoc quod loquor? aut quomodo Paulo unquam credituros sperem? An non ipse Cristi discipulus, quo magistro gratior, eo istis invisior contemptiorque? quis aurem odioso unquam prebuit consultori? Non si amicus, non si ipse frenum stringat Aristotiles, quiescent, tantus est impetus, tanta animi temeritas, tantus tumor, tanta philosophici nominis et tam vana iactantia, tanta denique opinionum pervicacia, et peregrinorum dogmatum ventoseque disputationis improbitas!

127. Cuius illud supra positum inter multa damnabile, quod coeternum Deo mundum volunt. Ubi profanas illas cautiunculas gravi non sine stomaco solitus sum audire, quas hi nostri in triviis passim; apud Ciceronem vero Velleius, Epycuri partium defensor, querit his verbis: «Quibus enim» inquit «oculis animi intueri potuit Plato fabricam illam tanti

operis, qua construi a deo atque edificari mundum facit?». Potest utcunque hec interrogatio tolerari, nisi quod iam querendo responsum est, quibus hec oculis vidit Plato, nempe animi, quibus invisibilia cernuntur, et quibus ipse, ut philosophus fretus acerrimis atque clarissimis, multa vidit; quamvis ad hanc visionem nostri propius accesserint, non visu quidem sed lumine clariore. **128.** At quod sequitur quis ferat? «Que molitio» inquit «que ferramenta? qui vectes? que machine? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti, aer, ignis, aqua, terra potuerunt?». Questio diffidentis et irreligiosi animi. Ita enim quasi de lignario aut ferrario fabro querit, non de illo, de quo scriptum est: «Ipse dixit, et facta sunt». Dixit autem non verbo volatili, ne laborasse vel iubendo somnient, ut multa sunt soliti, sed per verbum internum sibique coeternum, quod erat in principio apud Deum, Deus verus de Deo vero, consubstantialis patri, per quem facta sunt omnia. **129.** Hic profecto mundum fecit ex nichilo, vel si, ut philosophi quidam volunt, ex informi materia, quam «ylen» Grai quidam, alii «silvam» vocant, factus est mundus. Hec ipsa, ut ait Augustinus, facta est de omnino nichilo. Fecit, inquam, Deus igitur mundum verbo illo, quod Epycurus et sui nosse non poterant, nostri vero philosophi non dignantur; eoque sunt priscis illis inexcusabiliores. Potest etiam linx in tenebris non videre; qui in luce apertis oculis non videt, plane est cecus.

130. At, quod apud ipsum Ciceronem in processu queritur, quomodo qui mundum natum seu factum introduxerit, is eum dixerit fore sempiternum, haud iniuste quidem queritur. Nos autem et principium habuisse et finem habiturum mundum dicimus.

Illa que sequitur vana magis, sed vulgaris est questio. «Sciscitor» inquit «cur mundi edificatores repente exciti ante innumerabilia secula dormierunt». **131.** Qui hoc interrogant non attendunt; si ante centum milia, vel quia id quoque apud Tullium scriptum est Babilonios quadringenta septuaginta annorum milia numerare, ante hec omnia seu multo plura milia factus esset hic mundus, id ipsum similiter queri posse, cur non

prius, cum mille annorum milia infinito collata nichil amplius quam totidem dies sint, dicente psalmographo: «Quoniam mille anni ante oculos tuos tanquam dies hesterna que preteriit»; vel multo etiam minus, seu verius nil penitus. **132.** Unius enim diei, vel unius hore, ad mille annos sive ad mille milia annorum, sicut unius exigue stille levi imbre delapse ad omnem Occeanum, cuntaque maria, perquamminima quidem, aliqua tamen est comparario et nonnulla proportio. At multorum, et quotcunque volueris milium annorum usquedum numero nomen desit, ad eternitatem ipsam prorsus nulla. Illa enim supra modum, hinc maxima et hinc parva, utrinque certe finita sunt. Hec autem contra, hinc infinita, hinc finita, licet maxima, que illis admota non exigua existimanda esse, sed nulla, ait ille vir magnus Augustinus, qui de hoc ipso validissime disputat, libro duodecimo Civitatis Dei. **133.** Et hec est illa perplexitas, que philosophos coegit eternitatem mundi ponere, ne tam diu otiosus fuisse videatur Deus. Quam multorum sententiam paucis verbis stringens Theodosius Macrobius secundo commentario in sextum ciceroniane Reipublice: «Mundum quidem» inquit «fuisse semper philosophia auctor est, conditore quidem deo, sed non ex tempore; siquidem tempus ante mundum esse non potuit, cum nichil aliud tempora nisi cursus solis efficiat». **134.** Que tamen apud ipsum Ciceronem his verbis eliditur: «Non enim si mundus nullus erat, secula non erant. Secula nunc dico, non ea que dierum noctiumque numero anni cursibus conficiuntur; nam fateor ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quedam ab infinito tempore eternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur. Spatio tamen qualis ea fuerit intelligi potest, quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit aliquod tempus, cum nullum esset». Que verba pene ad contextum ibidem Augustinus interserit. **135.** Addunt sane ingeniosi magis homines quam pii, ad eternitatem ipsam, de qua dictum est, mutationes rerum varias ex incendiis ac diluviis terrarum mundo invectas, quibus et temporalis et quodammodo novus videatur, cum eternus sit. Quo in genere toto – ut iantandem, sero licet, unde discessi redeam; evectus enim sum rerum coherentium cathena –

maxime vitandus Aristotiles, non quod plus errorum, sed quod plus autoritatis habet ac sequacium.

136. Fatebuntur forsitan, seu vero seu verecundia coacti, divina non satis Aristotilem vidisse, neque eterna, quod a puro ingenio semota sint; sed humanorum atque pretereuntium nichil non pervidisse contendent. Ita eo revertimur, quod contra hunc ipsum philosophum disputans Macrobius, sive ioco, sive serio: «Videtur» ait «michi vir tantus nichil ignorare potuisse». Michi autem prorsus contrarium videtur; neque ulli hominum humano studio rerum omnium scientiam fuisse concesserim. **137.** Hinc laceror, et quamvis alia sit invidie radix, hec tamen causa pretenditur: quod Aristotilem non adoro. Sed alium quem adorem habeo, qui michi non inanes rerum fallentium ac frivolas coniecturas, ad nil utiles, nulli subnixas fundamento, sed sui ipsius notitiam pollicetur; quam si prestat, ceterarum ab eodem conditarum rerum et accessio supervacua et apprehensio facilis et inquisitio ridiculosa videbitur. **138.** Hunc igitur habeo, de quo sperem; hunc habeo, quem adorem; quem pie utinam et iudices mei colant! Quod si faciunt, sciunt philosophos multa mentitos, eos dico qui philosophi dicuntur; veri enim philosophi vera omnia loqui solent. Horum tamen ex numero nec Aristotiles certe, nec Plato est, quem ex omni prisca illa philosophorum acie ad verum propius accessisse nostri dixere philosophi. **139.** Isti vero, ut diximus, sic amore solius nominis capti sunt, ut secus aliquid quam ille de re qualibet loqui sacrilegio dent. Hinc maximum nostre ignorantie argumentum habent, quod nescio quid aliter de virtute neque sat aristotelice dixerim. En crucibus dignum crimen! Perfacile fieri potest, ut non diversum modo aliquid, sed adversum dixerim, nec male illico dixerim, nullius addictus iurare in verba magistri, ut de se loquens Flaccus ait. **140.** Illud quoque possibile est, ut idem, licet aliter, dixerim, atque his omnia iudicantibus, sed non omnia intelligentibus, dicere aliud visus sim. Magna enim pars ignorantium, ut ligno naufragus, verbis heret, neque rem bene aliter atque aliter dici putat; tanta vel intellectus vel sermonis, quo conceptus exprimitur, inopia est! **141.** Equidem fateor me stilo viri illius,

qualis est nobis, non admodum delectari, quamvis eum in sermone proprio et dulcem et copiosum et ornatum fuisse, Grecis testibus et Tullio auctore, didicerim, antequam ignorantie sententia condemnarer. Sed interpretum ruditate vel invidia ad nos durus scaberque pervenit, ut nec ad plenum mulcere aures possit, nec herere memorie; quo fit ut interdum Aristotilis mentem non illius, sed suis verbis exprimere et audienti gratius et promptius sit loquenti.

142. Neque illud dissimulo, quod persepe cum amicis dixi, nunc ut scribam cogor, non ignarus magnum hinc michi fame periculum instare, magnumque et novum eius, que michi obicitur, argumentum ignorantie. Scribam tamen, nec iudicia hominum verebor. Audiant me licebit omnes qui usquam sunt Aristotelici. Scis quam facile solum hunc peregrinum et exiguum conspuent libellum – est enim in convitia pronum genus –; sed de hoc libellus ipse viderit, quo se linteo detergat: modo ne me conspuant, sat est michi. **143.** Audiant aristotelici, inquam, omnes, et quoniam Grecia nostris sermonibus surda est, audiant quos Italia omnis, et Gallia et contentiosa Parisius ac strepidulus Straminum vicus habet. Omnes morales, nisi fallor, Aristotilis libros legi, quosdam etiam audivi, et antequam hec tanta detegeretur ignorantia, intelligere aliquid visus eram, doctiorque his forsitan nonnunquam, sed non – qua decuit – melior factus ad me redii, et sepe mecum et quandoque cum aliis questus sum illud rebus non impleri, quod in primo Ethicorum philosophus idem ipse prefatus est, eam scilicet philosophie partem disci, non ut sciamus, sed ut boni fiamus. **144.** Video nempe virtutem ab illo egregie diffiniri et distingui tractarique acriter, et que cuique sunt propria, seu vitio, seu virtuti. Que cum didici, scio plusculum quam sciebam; idem tamen est animus qui fuerat, voluntasque eadem, idem ego. Aliud est enim scire atque aliud amare, aliud intelligere atque aliud velle. Docet ille, non infitior, quid est virtus; at stimulos ac verborum faces, quibus ad amorem virtutis vitiique odium mens urgetur atque incenditur, lectio illa vel non habet, vel paucissimos habet. **145.** Quos qui querit, apud nostros, precipue

Ciceronem atque Anneum, inveniet, et, quod quis mirabitur, apud Flaccum, poetam quidem stilo hispidum, sed sententiis periocundum. Quid profuerit autem nosse quid est virtus, si cognita non ametur? Ad quid peccati notitia utilis, si cognitum non horretur? Imo hercle, si voluntas prava est, potest virtutum difficultas et vitiorum illecebrosa facilitas, ubi innotuerit, in peiorem partem pigrum nutantemque animum impellere. Neque est mirari si in excitandis atque erigendis ad virtutem animis sit parcior, qui parentem philosophie huius Socratem «circa moralia negotiantem», ut verbo eius utar, irriserit, et, si quid Ciceroni credimus, contempserit; quamvis eum ille non minus.

146. Nostri autem – quod nemo nescit expertus – acutissimos atque ardentissimos orationis aculeos precordiis admovent infliguntque, quibus et segnes impelluntur, et algentes incenduntur, et sopiti excitantur, et invalidi firmantur, et strati eriguntur, et humi herentes in altissimos cogitatus et honesta desideria attolluntur; ita ut terrena iam sordeant et conspecta vitia ingens sui odium, virtus internis spectata oculis formaque et «tanquam honesti visa facies», ut vult Plato, miros sapientie, miros sui pariat amores. **147.** Que licet preter Cristi doctrinam atque auxilium omnino fieri non posse non sim nescius, neque sapientem neque virtuosum neque bonum aliquem evadere, nisi largo haustu, non de fabuloso illo Pegaseo, qui est inter convexa Parnasi, sed de vero illo et unico et habente in celo scatebras fonte potaverit aque salientis in vitam eternam; quam qui gustat, amplius non sitit. Ad hec tamen ipsa pergentibus illi ipsi, quos dicebam, multum conferunt multumque adiuvant, quod et de multis eorum libris multi sentiunt, et de Ciceronis Hortensio nominatim in se expertus grate admodum profitetur Augustinus. **148.** Etsi enim non sit in virtute finis noster, ubi eum philosophi posuere, est tamen per virtutes iter rectum eo ubi finis est noster; per virtutes, inquam, non tantum cognitas, sed dilectas. Hi sunt ergo veri philosophi morales et virtutum utiles magistri, quorum prima et ultima intentio est bonum facere auditorem ac lectorem, quique non solum docent quid est virtus aut vitium

preclarumque illud hoc fuscum nomen auribus instrepunt, sed rei optime amorem studiumque pessimeque rei odium fugamque peetoribus inserunt. Tutius est voluntati bone ac pie quam capaci et claro intellectui operam dare. **149.** Voluntatis siquidem obiectum, ut sapientibus placet, est bonitas: obiectum intellectus est veritas. Satius est autem bonum velle quam verum nosse. Illud enim merito nunquam caret; hoc sepe etiam culpam habet, excusationem non habet. Itaque longe errant qui in cognoscenda virtute, non in adipiscenda, et multo maxime qui in cognoscendo, non amando Deo tempus ponunt. Nam et cognosci ad plenum Deus in hac vita nullo potest modo, amari autem potest pie atque ardenter; et utique amor ille felix semper, eognitio vsro nonnunquam misera, qualis est demonum, qui cognitum apud inferos contremiscunt. **150.** Et quanquam prorsus incognita non amentur, satis est tamen Deum eatenus, quibus ultra non datur, ac virtutem nosse, ut sciamus illum omnis boni fontem lucidissimum, sapidissimum, amenissimum, inexhaustum, a quo et per quem et in quo sumus quicquid sumus boni, hanc post Deum rerum optimam. Quo cognito, totis Illum precordiis ac medullis propter se, hanc autem propter Illum amemus et colamus, vite Illum unicum auctorem, vite hanc precipuum ornamentum. **151.** Que cum ita sint, non est forsitan his philosophis nostris, etsi non sint greci, de virtute presertim credere, ut iudices mei putant, reprehensibile. Et siquidem, vel hos ipsos vel meum forte iudicium secutus, dixi aliquid, quamvis Aristotiles aliter aut aliud dixerit, non ideo apud equiores rerum iudices sim infamis. Notus enim mos aristotelicus, in Thimeo Platonis a Calcidio expressus: «Hic» inquit «suo quodam more pleni perfectique dogmatis electo quod visum sit, cetera fastidiosa incuria negligit». **152.** Si ab illo igitur fastiditum aut neglectum aliquid dixi, vel non forsitan cogitatum – fieri enim potest, nec humane dissonum est nature, quamvis, si hos sequimur, nec consonum viri fame – si hoc dixi, quicquid id est – neque enim satis quid sit illud novi, neque hi satis ingenue veris me certisque criminibus impetunt, sed suspitionibus ac susurris – hecne sufficiens causa est, qua fluctibus sic demergar

ignorantie, ut in uno errans, in quo ipso possum, his errantibus, non errasse, factus sim omnium reus, et in omnibus semper errare nilque omnium scire damnandus sim?

153. «Quid ergo?» dicat aliquis «An et tu contra Aristotilem mutis?». Contra Aristotilem nichil, sed pro veritate aliquid, quam licet ignorans amo, et contra stultos aristotelicos multa quotidie in singulis verbis Aristotilem inculcantes, solo sibi nomine cognitum, usque ad ipsius, ut auguror, audientiumque fastidium, et sermones eius etiam rectos ad obliquum sensum temerarie detorquentes. Nemo vero me amantior, nemo reverentior illustrium virorum, et, quod ait Naso: «Quotque aderant vates rebar adesse deos», ad philosophos et maxime ad theologos vero traho. **154.** Ipsum vero Aristotilem – nisi maximum quemdam virum scirem, non hec dicerem – scio maximum, sed, ut dixi, hominem. Scio in libris eius multa disci posse, sed et extra sciri aliquid posse credo, et antequam Aristotiles scriberet, antequam disceret, antequam nasceretur, multa aliquos scisse non dubito: Homerum, Hesiodum, Pithagoram, Anaxagoram, Democritum, Dyogenem, Solonem, Socratem, et philosophie principem Platonem.

155. «Et quis» inquient «principatum hunc Platoni tribuit?». Ut pro me respondeam, non ego, sed veritas, ut aiunt, etsi non apprehensa, visa tamen illi, propiusque adita, quam ceteris. Dehinc magni tribuunt auctores, Cicero primum et Virgilius, non hic quidem nominando illum, sed sequendo, Plinius preterea, et Plotinus, Apuleius, Macrobius, Porphirius, Censorinus, Iosephus, et ex nostris Ambrosius, Augustinus et Ieronimus, multique alii. Quod facile probaretur, nisi omnibus notum esset. Et quis non tribuit, nisi insanum et clamosum scolasticorum vulgus? Nam quod Averrois omnibus Aristotilem prefert, eo spectat, quod illius libros exponendos assumpserat et quodammodo suos fecerat; qui quanquam multa laude digni sint, suspectus tamen est laudator. **156.** Ad antiquum nempe proverbium res redit: mercatores omnes suam mercem solitos laudare. Sunt qui nichil per seipsos scribere audeant et, scribendi avidi,

alienorum expositores operum fiant, ac velut architectonice inscii, parietes dealbare suum opus faciant et hinc laudem querant, quam nec per se sperant posse assequi, nec per alios, nisi illos in primis et illorum libros, hoc est subiectum cui incubuere, laudaverint, animose id ipsum, et immodice, ac multa semper yperbole. **157.** Quanta vero sit multitudo – aliena dicam exponentium, an aliena vastantium? – hac presertim tempestate Sententiarum liber ante alios mille tales passus opifices, clara, si loqui possit, et querula voce testabitur. Et quis unquam commentator non assumptum ceu proprium laudavit opus? Imo eo semper uberius, quo alienum urbanitas, suum opus laudare vanitas atque superbia est.

158. Linquo eos qui tota sibi delegere volumina, quorum unus est aut primus Averrois. Certe Macrobius, non tantum licet expositor, sed scriptor egregius, cum tamen ciceroniane Reipublice non libros quidem, sed unius libri partem exponendam decerpsisset, expositionis in fine quid addiderit notum est: «Vere» inquit «pronuntiandum est nichil hoc opere perfectius, quo universe philosophie continetur integritas». **159.** Finge hunc non de libri parte, sed de totis philosophorum omnium libris loqui: pluribus quidem verbis, non plus autem dicere potuisset; siquidem nichil integritati potest nisi superfluum accedere. Quid vero philosophorum libris omnibus, qui vel scripti vel scribendi sunt contineri amplius potest; quam philosophie integritas? Si tamen hec ipsa vel omnibus contineri potuit aut poterit libris, et non aliquid deest primis, et novissimo defnturum est.

160. Sed hec hactenus. Scio, ut dixi, durum me fame scopulum adisse, tantorum non modo mentione philosophorum, sed comparatione proposita. Stilum tamen obiecta, nec reiecta, excuset ignorantia, audaces facere solita et loquaces. Metus amittende glorie aut nominis minuendi, frenare solitus oratores, amicorum michi demitur sententia: quid metuam, queso? Non potest perdi, nec michi iam minui quod amissum est. **161.** Quicquid dixero, aut id erit quod amici mei iudicant, aut plus aliquid: minus nichilo, nichil est. Quando ergo, quolibet flatu pulsus, huc prodii, emergam

ut potero, et id dicam, quod me sepe et interdum magnis quesitoribus respondisse memor sum.

Siquidem de Platone et Aristotile si queratur, quisnam maior clariorque vir fuerit, non michi tanta est ignorantia, etsi multam iudices mei tribuant, ut tanta de re precipitare ausim sententiam, que de rebus licet parvis continenda ac libranda est. **162.** Neque vero me fugit quanta sepe de doctis hominibus inter doctos concertatio sit exorta, de Cicerone ac Demosthene, deque ipso itidem Cicerone ac Virgilio, de Virgilio insuper atque Homero, de Salustio ac Tuchidide, denique de Platone ipso et condiscipulo eius Xenophonte, deque aliis multis. Quorum omnium si indago difficilis atque extimatio anceps est, inter Platonem atque Aristotilem quis sedens iudiciaria autoritate pronuntiet? At si queritur uter sit laudatior, incuntanter expediam inter hos referre, quantum ego arbitror, quod inter duos, quorum alterum principes proceresque, alterum universa plebs laudet. **163.** A maioribus Plato, Aristotiles laudatur a pluribus; et a magnis et a multis, imo ab omnibus dignus uterque laudari. Eo enim ambo naturalibus atque humanis in rebus pervenerunt, quo mortali ingenio ac studio perveniri potest. In divinis altius ascendit Plato ac platonici, quanquam neuter pervenire potuerit quo tendebat. Sed, ut dixi, propius venit Plato, de quo nullus cristianorum et in primis Augustini librorum fidelis lector hesitaverit; quod nec Greci, quamvis hodie literarum nescii, dissimulant, maiorum per vestigia Platonem divinum, Aristotilem demonium nuncupantes.

164. Neque me rursum fallit, quanta in libris suis in Platonem Aristotiles disputare sit solitus; quod quam honeste et quam procul a suspitione invidie faciat, quamvis alicubi amicum Platonem, sed amiciorem asserat veritatem, ipse viderit, simulque hoc sibi dictum audiat. Facile est cum mortuo litigare. Quem tamen multi viri maximi post obitum defenderunt, nominatim in ydeis, contra quas valide omnes ingenii sui nervos ille acerrimus disputator intenderat, notissima Augustini ipsius ac secura defensio est, cui pium quoque lectorem non minus assensurum

rear quam vel Aristotili vel Platoni. **165.** Unum incidenter hic dixerim, ut errorem meorum iudicum hisque similium refellam, qui vulgi vestigiis insistentes opinari solent et insolenter nec minus ignoranter obicere multa scripsisse Aristotilem. Neque hic errant: multa enim scripsit proculdubio, plura etiam quam cogitent, quippe quorum aliqua nondum habeat lingua latina. At Platonem, prorsum illis et incognitum et invisum, nil scripsisse asserunt, preter unum atque alterum libellum; quod non dicerent, si tam docti essent, quam me predicant indoctum. **166.** Nec literatus ego, nec Grecus, sedecim vel eo amplius Platonis libros domi habeo; quorum nescio an ullius isti unquam nomen audierint. Stupebunt ergo si hec audiant. Si non credunt, veniant et videant. Bibliotheca nostra, tuis in manibus relicta, non illiterata quidem illa, quamvis illiterati hominis, neque illis ignota est; quam totiens me tentantes ingressi sunt, semel ingrediantur et Platonem tentaturi, an et ipse sine literis sit famosus. Invenient sic esse ut dico, meque licet ignarum, non mendacem tamen, ut arbitror, fatebuntur. Neque Grecos tantum, sed in latinum versos aliquot nunquam alias visos aspicient literatissimi homines. **167.** De qualitate quidem operum iure illi suo iudicent; de numero autem nec iudicare aliter quam dico, nec litigare litigiosissimi homines audebunt. Et quota ea pars librorum est Platonis? quorum ego his oculis multos vidi, precipue apud Barlaam Calabrum, modernum graie specimen sophie; qui me latinarum inscium docere grecas literas adortus, forsitan profecisset, nisi michi illum invidisset mors, honestisque principiis obstitisset, ut solita est.

V. 168. Nimis iam post ignorantiam meam vagor, et animo et calamo nimis indulgeo. Redeundum est. He sunt igitur, amice, atque harum similes cause, que me amico, sed iniquo, mirum dictu, meorum iudicio sodalium obiecere. Quarum, ut intelligo, nulla potentior, quam quod, licet peccator, certe cristianus sum. Etsi enim forsitan audire possim quod obiectum sibi Ieronimus refert: «Mentiris, ciceronianus es, non cristianus. Ubi enim thesaurus tuus, ibi et cor tuum». **169.** Respondebo et thesaurum meum

incorruptibilem et supremam cordis mei partem apud Cristum esse. Sed propter infirmitates ac sarcinas vite mortalis, quas nedum ferre, sed enumerare difficile est, non possum, fateor, ut vellem, sic inferiores partes anime, in quibus est irascibilis et concupiscibilis appetitus, attollere, quin adhuc terris inhereant. Et quotiens quanto nisu humo illas avellere mestus et indignans retentaverim, et, quia non successit, quid hinc patiar, solus ipse quem testor et quem invoco Cristus novit; qui fortasse miserebitur, ut salubrem conatum adiuvet imbecillis anime et peccati mole obrute ac depresse. **170.** Interim non nego multis me curis vanis ac noxiis deditum. Sed in his non numero Ciceronem, quem michi nunquarn nocuisse, sepe etiam profuisse cognovi. Quod dictum ex me nemo mirabitur, Augustinum si audierit de se similia profitentem; de quo me supra proxime, sed alibi pluribus egisse memini, ideoque nunc unum hoc dixisse contentus sim. Non dissimulo equidem me Ciceronis ingenio et eloquentia delectari, quibus, ut innumeros sileam, Ieronimum ipsum usqueadeo delectatum video, ut nec visione illa terribili, nec Ruphini iurgiis sic stilum inde dimoverit, quin ciceronianum aliquid redoleret, quod ipsemet sentiens de hoc ipso alicubi se excusat. **171.** Nec vero Cicero fideliter ac modeste lectus aut illi nocuit, aut cuioue alteri, cum ad eloquentiam cuntis, ad vitam multis valde profuerit, nominatim, ut diximus, Augustino, qui ex Egipto egressurus, Egiptiorum auro et argento sinum sibi gremiumque complevit, ac tantus pugil Ecclesie, tantus propugnator fidei futurus, ante diu quam in aciem descenderet, sese armis hostium circunfulsit.

172. Ubi ergo de his, de eloquentia presertim queritur, Ciceronem fateor me mirari inter, imo ante omnes, qui scripserunt unquam, qualibet in gente, nec tamen ut mirari, sic et imitari, cum potius in contrarium laborem, ne cuiusquam scilicet imitator sim nimius, fieri metuens quod in aliis non probo. Si mirari autem Ciceronem, hoc est ciceronianum esse, ciceronianus sum. Miror eum nempe; quin etiam non mirantes illum miror. Si qua hec ignorantie nova confessio videri potest, hoc sum animo, fateor, hoc stupore. **173.** At ubi de religione, id est de summa veritate et de vera

felicitate deque eterna salute cogitandum incidit aut loquendum, non ciceronianus certe nec platonicus, sed cristianus sum; quippe cum certus michi videar quod Cicero ipse cristianus fuisset, si vel Cristum vidére, vel Cristi doctrinam percipere potuisset. De Platone enim nulla dubitatio est apud ipsum Augustinum, si aut hoc tempore revivisceret, aut dum vixit, hec futura prenosceret, quin cristianus fieret; quod fecisse sua etate plerosque platonicos idem refert, quorum ipse de numero fuisse credendus est. **174.** Stante hoc fundamento, quid cristiano dogmati ciceronianum obstet eloquium? aut quid noceat ciceronianos libros attingere, cum libros hereticorum legisse non noceat, imo expediat, dicente Apostolo: «Oportet hereses esse, ut et qui probati sunt, manifesti fiant in vobis»? Ceterum multo hac in parte plus fidei apud me habiturus fuerit pius quisque catholicus, quamvis indoctus, quam Plato ipse vel Cicero.

175. Hec sunt igitur argumenta validiora nostre ignorantie; que vera esse gaudeo, hercle, utque in dies veriora sint cupio. Profecto enim, de quo michi cum magnis viris liquido convenit, si quemcunque philosophum, quamlibet famosum, si denique deum suum Aristotilem revixisse et cristianum factum esse audiant, ruditatis et inscitie arguent, et quem ante suspexerint, superbi despicient ignorantes, tanta penuria tantumque odium veri est, quasi dedidicerit, eo ipso quod ad sapientiam Dei patris a caliginosa et loquaci mundi huius ignorantia sit conversus! **176.** Neque michi dubium est, quin Victorinus, dum rethoricam docuit clarissimus habitus, ita ut in romano foro statuam meritus accepisset, illico ut Cristum et veracem fidem clara et salutifera voce confessus est, ab illis superbis demonicolis, quorum offense metu aliquandiu conversionem distulisse eum in Confessionibus suis Augustinus refert, hebes ac delirantissimus haberetur. **177.** Quod de ipso etiam Augustino eo magis suspicor, quo et ipse vir clarior fuit clariorque conversio, et quanto fidelibus utilior gratiorque, tanto Cristi et Ecclesie sue hostibus invisior mestiorque, quando apud Mediolanum, ut in eisdem Confessionibus idem ipse

commeminit, magisterio rethorice deposito, sub illo fidelissimo ac sanctissimo precone veritatis Ambrosio, scientiam celestem atque iter salutis arripuit, et de Ciceronis expositore factus est predicator Cristi.

178. De quo quid semel audierim narrabo, ut intelligas quantus hic morbus, quam pestifer, quam profundus sit. Audivi virum magni nominis, dum de Augustino placitum sibi nescio quid dixissem, cum suspirio respondentem: «Heu! quam dolendum, quod ingenium tale fabellis inanibus irretitum fuerit!». Cui ego: «O te miserum, qui hec dicas, miserrimumque si sentias!». Contra ille subridens: «Imo vero stultum te, inquit, si sic credis ut loqueris, sed melius de te spero». Quid de me autem speraret, nisi ut contemptor pietatis in silentio secum essem? **179.** Pro superum atque hominum fidem! Si iam nemo igitur literatus horum iudicio esse potest, nisi sit idem hereticus et insanus, superque omnia importunus et procax, qui per vicos ac plateas urbium de quadrupedibus ac beluis disputans; bipes ipse sit belua! Quid autem miri, si delirum me, non modo ignarum iudicant amici mei, cum de hoc proculdubio sint grege, qui pietatem quolibet ingenio cultam spernunt, et religionem diffidentie ascribunt, neque ingeniosum putant neque satis doctum, qui non aliquid contra Deum loqui audeat, in Aristotilem solum mutus, aliquid contra fidem catholicam disputare? **180.** Quam quo quisque animosius oppugnare presumpserit (expugnari enim nullo potest ingenio, nulla vi), eo ingeniosior apud istos doctiorque; quo fidentius fideliusque defenderit, eo habetur obtusior atque indoctior, et ignorantie conscientia fidei velum assumpsisse, quo se contegat atque involvat, creditur, prorsus quasi non discordes ac trepide fabelle et nugelle inanes ac vacue sint illorum, nec scientia certa de ambiguis aut ignotis, sed opiniones vage et libere et incerte; vere autem fidei notitia et altissima et certissima et postremo felicissima sit scientiarum omnium! **181.** Qua deserta, relique omnes non vie, sed devia, non termini, sed ruine, non scientie, sed errores sunt. His tamen isti animis hisque sunt iudiciis, ut nesciam an non solum duo illi, de quibus supradictum est, vel siqui sunt similes, sed supremus omnium

Paulus ipse non dico ceperit displicere Iudeis, quibus ante placuerat, quod Ieronimus, epistolam eius ad Galathas exponens, ait; sed omnino et Phariseis et pontificibus insanire visus olim sit, quod de lupo agnus, de persecutore cristiani nominis factus esset apostolus Cristi, et his nostris nunc etiam videatur. **182.** Possum ergo ignorantiam michi obiectam – possim et si obiciatur insaniam – magnis comitibus consolari, et sic facio. Quin interdum et delector et gaudeo honestis ex causis non ignorantie tantum, sed amentie reus esse.

183. Ceterum de me letus, de amicis doleo; etsi enim alie iudicio pretendantur cause, et forsitan leviores, he quidem scelere et impietate non vacant, illis mortifere et infames, michi etiam gloriose, ut pro his causis non solum fama, sed vita insuper spoliari, si res tulerit, equissimo sim passurus animo. Illud angit in primis, quod verissima omnium vel unica vel inter cuntas eminens obliqui causa iudicii livor est, qui multos semper, sed nullos unquam sanos ac lucidos infecit oculos, coegitque falsum cernere. **184.** Res stupenda et nova, neque michi unquam hactenus audita, nunc – quod nolim – in meo capite experta et cognita, amicis invidiam inesse pectoribus. Amicis, inquam, sed non plena ac perfecta amicitia, que est ita amicum ut se amare. Amant isti me, sed non toto pectore. Dicam melius: toto amant pectore, sed non totum me. Vitam certe, corpusque et animam, et quicquid habeo, preter famam, eamque duntaxat literarum, horum ego vel omnium vel singulorum in manibus fidenter nilque hesitans posuerim. **185.** Neque hec exceptio aut odii aut amicitie lentioris, sed invidie est; ut dixi, etiam in amicitiis habitantis, vel si hoc auditu durum est, et hoc quoque melius aliter est dicendum, ut non livoris sit exceptio, sed doloris. Dolent forsitan, imo dolent utique apud doctos, apud quos michi, vere ne an falso, literati hominis partum nomen audiunt, se nec literatos esse nec cognitos. Hinc ereptum michi cupiunt, quod non habent, neque, si sapiunt, sperant. Magna votorum conflictatio rerumque discordia, cui bonum omne vel maximum velis, eidem nolle vel minimum, non tam puto quia id michi esse, quam quod sibi doleant

deesse. Querunt, neque id fateor iniuste, in amicitia pares esse, et id agunt, ut quoniam clari omnes esse non possumus; quod facilius censent, simus omnes obscuri. **186.** Est, non inficior, in amicis paritas pulcerrima. Ubi enim insigniter pars una preponderat, non bene videntur amicorum animi quasi impares iuvenci sub amicitie iugum mitti. Verum ea paritas amoris ac fidei esse debet; fortunarum et glorie non ita. Idque, ut ignotos sileam, Herculis ac Philotete, Thesei ac Pirothoi, Achillis et Patrocli, Scipionis et Lelii probat imparitas. Ipsi tamen, ut libet, viderint quo animo erga meum nomen fuerint, qui erga me, ni fallor, hauddubie sunt optimo.

VI. 187. Ego autem, amice, ne quid nescias, et ut noris unde et quo animo tibi hec scribo, inter Padi vertices parva in navi sedeo. Ne mireris si vel manus scribentis vel oratio fluctuat; per adversum hunc ingentem amnem tota cum ignorantia mea navigo, cuius olim in ripis multa scripsi iuvenis multaque meditatus sum, que illorum temporum senibus probarentur, priusquam hi iuvenes senilem ignorantiam deprehendissent. O sors hominum instabilis! **188.** Padus ipse quodammodo michi compati visus est, quasi studii nostri memor et veterum conscius curarum, quod quem iuvenem – si sine superbia dici potest – gloriosum vidit, senem cernat inglorium fameque prefulgidis exutum vestibus; meque retro assidue ad ius meum ab iniquis iudicibus reposcendum magno impetu et toto gurgite reimpellit. Verum ego, laboriosam michi et quibus minime suspicabar invidiosam fame sarcinam perosus, et litium fugitans et contemptus spretor, exuvias meas raptoribus caris linquo. **189.** Habeant sibi, me cedente, si ut pecunia, sic et fama, dum habenti eripitur, ad raptorem transit. Habeant sibi vel scientiam, vel huic apud stultos parem, scientie opinionem. Ego vel utraque vel profecto altera, hoc est opinione scientie, nudus eo, felicior fortassis ac ditior nuditate humili, quam superbis illi spoliis et, ut arbitror, non suis. Vado igitur letus, claro et gravi fasce deposito, et obstantem Padum remis, velis ac funibus supero, Ticinum repetens, studiosam et antiquam urbem, ubi non modo vestimentum fame

vetus inter nautas perditum inveniam, si ea cura sit; sed carere illo, etsi valde cupiam, nequibo. **190.** Ego autem nitar semper et optabo illiteratus dici, dum vir bonus aut non malus sim, ut vel sic quiescam: fesso nil dulcius est quiete. Hanc michi semper ad hunc diem mendax, ut nunc audio, literarum fama preripuit, et hanc ipsam seu falsa seu verax ignorantie fama restituet. Atque ita, vel sero, tandem aliquando, bene erit. Id tamen, ut vereor, frustra nitar atque optabo. **191.** Tam multi contra meos iudices sentiunt, ut non illic tantum, quo michi nunc iter est, sed ubicunque per hunc nostrum orbem suam hanc sententiam promulgarint, quamvis apud me in rem iudicatam iam transierit, ut audisti; apud alios tamen in suum caput, plurium ac maiorum iudicio, recasura sit, preter illam unam forsitan, ubi hec audent, urbem nobilissimam atque optimam; ubi propter populi magnitudinem multiplicemque varietatem multi sunt qui sine literis philosophentur ac iudicent. **192.** Multa enim rerum omnium, et quod unicum ibi vel maximum malum dixerim, verborum longe nimia est libertas; qua freti sepe ineptissimi homines claris nominibus insultant, indignantibus quidem bonis, qui ibidem quoque tam multi sunt, ut nesciam an in ulla urbe tot boni modestique viri sint; sed tanto maior est ubique stultorum acies, ut sapientium indignatio frustra sit. Tam dulce omnibus libertatis est nomen, ut temeritas et audacia, quod illi similes videantur, vulgo placeant. **193.** Hinc impune aquilam noctue, cignum corvi, leonem simie lacessunt, hinc honestos fedi, doctos inscii, fortes ignavi, bonos mali lacerant; nec malorum licentie boni obstant, quod et numero illi superani et favore publico, expedire credentium ut quicquid loqui libet et liceat. Ita prorsus insedit illud Tiberii Cesaris, in civitate libera linguam mentemque liberas esse debere. Libere quidem esse debent; ita tamen ut libertas vacet iniuria.

194. Viden ut ad finem propero, neque pervenio? Multa enim interveniunt, que cursum orationis impediant. Non quod ego ignorem multo sapientius multoque gravius futurum fuisse, quod hec et alia sepe similia tacuissem; sed difficile est inter aculeos non moveri. Sepe ergo

tales pulices vel conterere necesse michi fuit vel excutere. Facile autem hos tulissem, si te facile perferentem cognovissem. In his enim non inscitiam meam, quam libenter amplector, sed illorum insolentiam egre fero, sed, ut dixi, tacitus hanc laturus, nisi tu fuisses. Tue equidem et non mee indignationi tam longis sermonibus morem gessi; de ignorantia mea tibi non epystolam iam, sed librum scribens. **195.** Addidi de multorum ac pene omnium ignorantia que se obtulerant festinanti, de quibus cogitare studiosius si detur, non libellus exiguus, sed ingentes texi queant libri. Quid enim, queso, comunius ignorantia? quid uberius? quid latius? Quocunque me vertam, in me illam et in aliis, sed nusquam exundantius quam in meis iudicibus invenio. Que si tam illis nota esset ut michi, aliene forsan ignorantie ferendis sententiis abstinerent, essetque ad tribunal illud iniquissimum atque ineptissimum perenne iustitium. **196.** Quis enim, nisi impudentissimus, quod in se videt, damnat in altero? Excusatio una est: docti sibi videntur, eo presertim tempore; nam quod constat, post cenam illa sententia lata est.

Videri autem prima fronte potuerit De mei ipsius ignorantia, nisi aliud addidissem, novus libri titulus, non stupendus tamen ad memoriam revocanti ut de ebrietate sua librum scripsit Antonius triumvir. **197.** Tanto enim hoc turpior titulus ille est, quanto morum quam ingenii turpiora sunt vitia. Ignorantia quidem vel desidie cuiuspiam fuerit; vel insite tarditatis, at ebriositas voluntatis perversique animi. Sicut autem ibi Antonius omnium ebriosissimum se fatetur, unum duntaxat excipiens magni – pro pudor! – filium Ciceronis, sic et ego omnium ignorantissimum me non nego; sed non unum, imo quattuor fortassis excipiam.

198. Sed iam satis est, vereorque ne nimium; iamque velut e turbidis fluctibus portum specto. Iam demum igitur alto animo feramus hanc seu falsam infamiam, seu veram famam ignorantie. Nam neque falsum metuit, nisi qui parum vero fidit; neque verum odit, nisi qui falsum amat. Si falsa est infamia, cito desinet, apud ipsos etiam auctores infamie, dum quid dixerint ruminantes pudor invaserit. Apud alios enim nec incipiet

quidem, nec ad quem divertat patens limen docti hominis repertura est. Sin vera est fama, quid tergiversamur? **199.** An amore vani nominis labefactare solidam nitimur veritatem? Quid est autem in hoc ipso, quod magnopere generosum animum et humana noscentem et celestia suspirantem torqueat, dum cogitat metiturque quantulum est, quam nichilo proximum – quod non dicam unus alterque philosophus; eorum quoque qui clarissimum scientie nomen habent, sed simul omnes norunt – quamque exilis rerum portio omnium hominum scientia vel humane ignorantie vel divine sapientie comparata. **200.** Dabis hic michi, amice, aurem, dabis fidem, atque hoc non recens et nunc primum ad os veniens, sed sepe dictum, sepius cogitatum credes: quemcunque horum qui magna scientie fama sunt, seu veterum seu novorum, ex illo illustrium grege et nominum luce secreveris et diligenter excusseris, invenies, si rerum veritas, non hominum clamor inspicitur, scientie modicum, ignorantie plurimum habuisse; quod ipsos, si adsint, nec ingenuus pudor absit, plane fassuros michi ipse persuadeo; et hoc Aristotilem morientem ingemuisse quidam ferunt, ut nemo sibi blandiatur, aut scientie opinione superbiat, sed deo gratias agat, siquid ei forsitan supra comunem modum obtigit. **201.** Ad quod ipsum credendum non sit velox, potiusque sibi quam aliis de se credat, sibique non plausoris blandi, sed censoris in se rigidi vice fungenti. Vere enim quisquis, favore seposito, quo et fallimus et vicissim fallimur, apertisque oculis res suas aspexerit, multa in se flenda, pauca admodum plaudenda reperiet.

202. Sed omissis quorum gravior est querela – de virtutibus loquor – ad scientiam revertamur. Iam quid inops perdere metuat, ubi qui habentur ditissimi vere inopes sunt? Siquidem in hac ipsa portiuncula scibilium rerum philosophamur tumidissimi, et inquietissimi dissidemus, et magne velut specie scientie superbimus. Inque his ipsis angustiis qui maximi etiam sunt versantur, et pauca scientes multa nesciunt, et nescire se, nisi insaniant, non nesciunt, verissimumque est ciceronianum illud, quod quisque gravis philosophus multa sibi deesse cognoscit; quem

defectum, quo quisque minus intelligit, minus sentit et curat minus; ideoque doctissimos maxime videas discendi avidos, et maxime ignorantiam negligentem.

203. Sane in hac tanta scientie inopia, ubi implumes alas vento aperit humana superbia, quam frequentes et quam duri scopuli! quot quamque ridicule philosophantium vanitates! quanta opinionum contrarietas, quanta pertinacia, quanta protervia! qui sectarum numerus, que differentie, quenam bella, quanta rerum ambiguitas, que verborum perplexitas! quam profunde, quamque inaccessibiles veri latebre, quot insidie sophistarum omni studio veri iter vepribus ceu quibusdam obstruentium, ut nequeat internosci quis illuc rectior trames ferat! **204.** Quam ob causam Cato maior, ut novimus, pellendum censuit urbe Carneadem. Quenam postremo hec inter hinc temeritas, hinc diffidentia maximorum hominum et desperatio quedam apprehendende veritatis! Pithagoras ait de omni re ad utranque partem equis argumentis disputari posse, et de hoc ipso, an res omnis ex equo disputabilis sit. Sunt qui dicant alte obrutam veritatem et profundo velut in puteo demersam, quasi ex imis terre latebris, et non potius e summo celi vertice, petenda veritas et uncis ac funibus eruenda, non scalis gratie et ingenii gradibus adeunda sit! Socrates ait: «Hoc unum scio, quod nichil scio». **205.** Quam humillimam ignorantie professionem ceu nimis audacem reprehendit Archesilas, ne id unum sciri asserens, nichil sciri. En gloriosa philosophia, que vel ignorantiam profitetur, vel ignorantie saltem notitiam interdicit! Circulatio anceps! ludus inextricabilis! Contra Gorgias Leontinus, rethor vetustissimus, non modo aliquid, sed sciri omnia posse credit, non a philosopho tantum, sed ab oratore, nempe qui – ut ait Cicero – omnibus de rebus oratorem optime posse dicere existimavit, quod certe ipse non potuit; non posset autem optime de rebus omnibus dicere, nisi optime omnes nosset. **206.** Idem sensit Hermagoras, qui non modo rethoricam, sed philosophiam omnem rerumque omnium notitiam tribuit oratori. Magna mediocris ingenii fiducia. Sed longe omnibus fidentior Hippias, scire se

omnia profiteri ausus, ut non modo de liberalibus studiis deque universa philosophia, sed de mechanicis quoque plenam sibi gloriam usurparet. Dicerem divinum hominem, nisi insanum crederem.

Sed quoniam iam nec sciri omnia, imo nec multa per hominem certum est, et confutata iampridem atque explosa Achademia, ac revelante Deo sciri aliquid posse constat, sit satis scire quantum sufficit ad salutem. **207.** Multi plus sapientes quam oportet periere, et dicentes se esse sapientes, ut ait Apostolus: «stulti facti sunt, et obscuratum est insipiens cor eorum». Michi ad sobrietatem sapere si contingat, quod sine multis, imo et sine ullis literis fieri posse illiterata utriusque sexus sanctorum cohors indicat, satis erit, et feliciter agi mecum extimabo, neque unquam mei me studii penitebit, et hos garrulos ydiotas, qui, falso literarum nomine turgidi, dici amant quod non sunt, aut miserebor, aut odero, aut ridebo, de rebus inanibus atque incognitis altercantes, neque illis iactantiam, nec tumorem pestiferum, nec omnino aliquid, non ipsas certe divitias, invidebo, nunquam ad se se redeuntibus, semper foras effusis seque extra querentibus.

208. In finem literati nomen libens pono, et iam posui, si indignum, ut veritati conscientieque satisfaciam, alioquin ut invidie. De re autem posteritas viderit, si ad illam fame passibus pervenero; si minus, oblivio. Viderit, inquam, posteritas incorrupta, quam ab equitate iudicii non animorum perturbatio ulla, non odium, non ira, non amor, livorque, veri hostes, impedient. Viderit illa, si me noverit; iudices enim meos proculdubio non agnoscet; quippe quos nec etas hec noverit, vix vicinie notos sue. **209.** Viderit iudicetque, et si horum sententiam approbet, acquiesco; si rescindat, non ideo his irascor, sciens quanta sit in animis hominum potestas affectuum. Hi sunt autem qui in me sententiam hanc dictarunt; fallor: unus enim, quem sepe hodie nomino, livor fuit. Ille hanc digitis suis scripsit, quam nec amor potuit mutare, nec ratio. Cur ergo irascerer amicis pro eo quod ab illorum hoste commissum est? Si iniquitatem filii non fert pater, nec filius patris, quanto minus hostis

iniquitas nocere debeat amico, presertim illius carcere ac vinclis astricto, qui si quando sibi redditus fuerit, et suas et amici iniurias sit ulturus!

210. Sunt multa preterea, que iracundiam, siqua esset, exemplorum comprimant compescantque remediis. Namque unquam vel doctrina vel sanctitas, aut virtus quelibet tam excellens fuit, ut obtrectatoribus non pateret? Imo quidem, ut Livius ait, «quo gloria maior, eo propior invidia». Et sic est. Quanquam enim iners malum sit invidia et altos in animos non ascendat, sed vipere in morem, iuxta Nasonis sententiam, humi serpat, familiare tamen illi est alte glorie radices avidius insequi clarisque nominibus suum virus infundere; non aliter quam subterranei quidam vermes, qui proceras arbores radicum morsibus clandestinis et tacita labe pertentant. **211.** Sic sepe tacitus sevit livor; sed interdum magnis estuat passione animi silentium frangente clamoribus. Et Thersiten pede claudum, distortum cruribus, humeris gibbosum, pectore concavum, calvastrum vertice atque pruriginosum, et Agamenoni Grecorum regi, et Achilli Grecorum fortissimo detrahentem publice Ylias narrat homerica, et Drancem Turno verbis iniuriantem Eneys virgiliana testatur. Sed hic miri nichil; est enim contrariis inter se naturale odium. Quanta in divum Iulium et Augustum Cesares vel ab amicis vel ab hostibus dicta sunt! Illud supra fidem stupeo, quod Pescennius Niger, vir fortissimus, progeniem Scipionum, toto Romano orbe precipuam, fortunatam potius dicebat esse quam fortem. Nullus hic proculdubio livor erat, sed libertas inconsulta iudicii. Verum hec et similia peregrina nobis atque longinqua sunt; ad propinquiora veniamus.

212. Possem sanctos memorare, precipueque Ieronimum; sed profana materia et de solis literis sermo est. Itaque illos attingam, sed non omnes, qui nostre propius sunt querele. Quis ergo in primis Epycurum intoleranda superbia, sive invidia, sive utraque detrahentem omnibus non audivit, Pithagore, Empedocli, Timocrati, quem, amicum licet, totis voluminibus lacerasse traditur, quod in philosophia paululum a se suisque insanis opinionibus discordaret? **213.** Habent tamen et hi tres, et alii quos

discerpsit, patientie materiam, quando idem et mire Platonem spernit, et contumeliosissime Aristotilem vexat, ac Democritum, a quo ultimo que sciebat in philosophicis cunta didicerat, et quem exigua mutatione verborum in omnibus sequebatur, hunc acrius infamabat, nempe qui magistro caruisse gloriaretur et videri vellet. Secuti sunt in hac detrahendi libidine preceptorem suum Metrodorus atque Hermacus, supradictos quoque philosophos lacerantes, nec ullius magnitudini parcentes aut glorie. **214.** Fuit et Zeno ipse maledicus atque irrisor, qui Crisippum, virum acutissimum et eiusdem secum secte, contemptim nominans, non Crisippum, sed Crisippam semper diceret, et non modo coetaneos, sed parentem philosophie Socratem convitiis ac maledictis incesseret, latinoque usus verbo, credo, ut peregrine lingue mordacior iocus esset, scurram Atthicum vocitaret. Quod ipsum scomma – si sic illud et non potius ledoria dici debet – in eundem apud quem hec scripta sunt Ciceronem post ab emulis versum est; quem ob insignem lingue festivitatem dixere aliqui consularem scurram: dignus iocus non illius viri auribus ac moribus, sed ore potius et scurrilitate iocantium. **215.** Iam Annei Senece in Quintilianum atque in Senecam Quintiliani detractio nota est. Erantque ambo viri egregii, ambo Hispani; mutuis tamen morsibus se se carpunt, atque alter alterius stilum damnat. Mirum prorsus in tantis ingeniis! Solent enim docti indoctis esse odio ac stupori; horum illi igitur, modo facultas affulserit, famam rodunt. Doctis, facie licet incognitis, inter se cognatio multa est, nisi hanc livor aut excellentie appetitus abruperit; quod in his proximis duobus, inque aliis de quibus ante diximus, evenisse credibile est. Quibus quandoque cessantibus, novum dictu, claros inter viros esse videtur emulatio quedam, quasi ventis quiescentibus tumens mare, cuius duplicem rei causam apud quosdam lego. **216.** Una est favor discipulorum atque sequacium, qui libentius quieturos contrariis sententiis in certamen trahit; altera vero paritas ipsa, que, sine sensu eorum qui in comparationem adducuntur, spectantium iudicia in diversum agit, ut quamvis in se concordes duo viri et passionibus liberi, videantur tamen

inter se taciti, quasi duo propinqui montes, aut totidem turres excelse, de altitudine eminentiaque contendere. **217.** Cuius exemplum, nisi memoria me frustratur, est supra memoratum par virorum Plato et Xenophon. Incidunt vero nonnunquam non his modo, sed superioribus etiam acriores dissensionum cause, non invidia studiorum, sed profundis flammate odiis. Nam Salustii in Tullium atque Eschinis in Demosthenem, horumque in illos invective, non ingenia neque stilos arguunt, sed mores, amarumque aliquid et hostile, imo vero pacatum nichil in se continent. **218.** Nulle ibi facetie, nullus iocus, sed certamen longe aliud, quam quod de literis aut pro gloria sumi solet; cui collati omnes meorum iudicum aculei ludi sunt equissimo animo ferendi, dum preter hos ipsos quos audisti, mille alios memini de solis literis concertantes, nominatim homericos Aristarcum ac Zoilum, virgilianos Cornificium et Evangelum, ciceronianos Asinium et Calvum, dumque in animum Gaius venit, ferox – fateor – sed minime rudis princeps, qui cogitavit, ut scriptum est, de Homeri carminibus abolendis, cur enim sibi non licere dicens, quod Platoni licuisset, qui eum e civitate quam constituebat eiecerit. **219.** Sed et Virgilii et Titi Livii scripta et imagines parum abfuit quin ex omnibus bibliothecis amoverit, quorum alterum ut nullius ingenii minimeque doctrine, alterum ut verbosum in historia negligentemque carpebat. At Anneum Senecam, et tum quidem, et nunc maxime placentem, arenam esse sine calce dicebat.

Et loquimur viros, cum Leuntium, Greca mulier, imo, ut Cicero ait, meretricula, contra Theofrastum tantum philosophum scribere ausa sit. **220.** Quis hec audiens indignetur in se aliquid dici, cum in tales a talibus talia dicta sint? Nil superest aliud, nisi, ut non dicam te et aliquot paucos, qui ad amandum non egetis stimulis, sed amicos reliquos censoresque simul meos precer atque obsecrem ut deinceps me, etsi non ut hominem literatum, at ut virum bonum, si ne id quidem, ut amicum, denique si amici nomen pre virtutis inopia non meremur, at saltem ut benivolum et amantem ament.

EXPLICIT.